

Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu

EKİM/ 2018-Bursa

İBN'ÜL-CEZERÎ'NİN ESERLERİNDE MED MERTEBELERİ, ÖLÇÜLENDİRME TERCİHLERİ VE UYGULAMAYA YANSIYAN HUSUSLAR

M. Atilla AKDEMİR*

GİRİŞ:

Tecvid ve kıraat ilminde med konusu, özellikle fer'î medlerdeki ölçülerin kavranması ve uygulamaya sağlıklı olarak aktarılması gibi hususlar, öğrencilerin ve hattâ zaman zaman öğreticilerin dahi izah veya cevap aradıkları hususları ve meseleleri barındıran bir konudur. Öyle ki, rivayetlere bağlı olarak medle irtibatlı hususları da kapsama dâhil edersek konunun hacmi, detayları ve meseleleri daha belirgin olarak ortaya çıkar.

Med meselelerinin, kıraat ilminde *tahrirat* olarak bilinen ihtisas alanında da önemli ölçüde yer aldığını ve özellikle ülkemizde oluşan tarik ve mesleklerin de farklı tercihlerini ortaya koydukları bir bahis olduğunu ifade etmek gerekir.

Med konularında ihtilâfların tezahür ettiği alanlar nelerdir? diye sorulursa, bunlar; fer'î medlerin karakteristik özelliklerine bağlı olarak görünen farklılıkların yanında, med sebeplerinin kuvvet ve zayıflık kriterlerine bakış farklılığı, bu yaklaşımın neticesinde medlerin kuvvetli-zayıf sıralamasında yer değiştirmesi, med mertebelerinin sayısı, bu mertebelere takdir edilen ölçüler ve bu ölçüler için kullanılan ıstılahların delâleti meselesi ile, verilen ölçü hesabına aslî meddin ziyâde med miktarı ile birlikte dâhil edilip edilmemesi gibi hususlardır denilebilir.

Bunlara ilâveten, belki daha çok son dönemlere mahsus bir ihtilâf alanı da eklemek mümkündür. Şöyle ki; aynı rivayeti okuyan fakat müşafehe kaynakları farklı olan (belki de aynı olan) karilerin, aynı ölçüyü uyguladıkları bir meddi farklı sürelerde icra etmeleri garabetidir. Örneğin, birinin tahkik okuyuşuyla yaptığı tevassut uygulaması, yine tahkik okuyan bir diğerrinin tûl uygulaması ile aynı olabilmektedir. Müşafehe disiplinindeki mütesâhil tutumlardan kaynaklandığını düşündüğümüz bu sorunu tartışmayıp sadece burada işaret etmekle yetineceğiz.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
ORCID Nr: 0000-0002-3749-8194.

Associate Professor, Marmara University, Faculty of Theology, Department of Quran Recitation and Qiraat.
Istanbul/Turkey, (atilla.akdemir@marmara.edu.tr).

Med konusunda kıraat imam ve ravilerinin usullerini, med mertebelerini ve uygulamada oluşan ekolleri bize en detaylı şekilde aktaranların başında İbnü'l-Cezerî'nin¹ (ö. 833/1419) gelmektedir. Gençlik döneminde yazdığı *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd* adlı eserde "Bâbu'l-meddi ve'l-kasr" başlığı ile müstakil bir bahis açmış, tecvid ve kıraate dair manzum eserlerinde ve *en-Neşr* adlı kapsamlı eserinde de detaylı bir şekilde konuyu incelemiştir.

A. İbn'ül-Cezerî'nin Eserlerinde Med Mertebeleri ve Ölçülendirme Tercihleri

1. İbnü'l-Cezerî'ye Göre Med Kavramı

Kıraat usulünde med kavramının delâleti, "aslî med üzerine yapılan ilâve" dir. İbnü'l-Cezerî'nin bu manadaki tarifi de; "Med harfinin medd-i tabii'de kendini ifade edebilmesi için gereken zarurî miktarın üzerine yapılan ilâve" şeklindedir. Meddin terim olarak diğer adı (المط) sözcüğüdür.² Nitekim kasrı da tarif ederken; "bu ilâvenin kaldırılarak medd-i tabi halinde bırakılması da kasırdır" demektedir.³

2. Medd-i Tabi'nin Ölçüsünde İttifak

İbnü'l-Cezerî, med harfinin kendini ifade edebilmesinin ancak medd-i tabi zemininde mümkün olabildiğini ifade eder.⁴

Medd-i tabi için iki harekelik bir sürenin gerekliliği hususunda kurranın icmâ'ı mevcuttur. Bu ölçünün, azaltılması veya artırılması asla söz konusu olmamıştır.⁵ Bir elif veya iki harkenin telâffuz süresine denk gelen bu miktarın dışında bir rivayet veya herhangi bir nakil aslî med olarak nitelenen medd-i tabi için söz konusu değildir.

¹ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî h. 751'de Şam'da doğdu ve orada yetişti. Mısır'da ilmî gelişimini sürdürdü. 797/1394 yılında Yıldırım Bayezîd'in (ö. 805/1403) daveti üzerine Bursa'ya geldi. Burada meşhur *en-Neşr* ve *et-Tayyibe* isimli eserlerini yazarak ilk *Tayyibe* hafızlarını burada yetiştirdi. Kıraat ilminin Anadolu'da gelişmesine katkı sağladı. Daha sonra Şiraz'a gitti ve orada 833/1430 yılında vefat etti. Diğer önemli eserleri arasında; *Müncidü'l-mukriîn*, *Takrîbü'n-neşr*, *ed-Dürretü'l-mudîe*, *Tahbîru't-teysîr*, *Gayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra'* sayılabilir. (İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Gayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra'*, I-II, neşr. G.Bergstraesser, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1980, II, 247-251; Akdemir, Mustafa Atilla, "Târîhu 'ilmi'l-kıraat ve müessesâtühû fi Türkiyâ", *Uluslararası 1. Kıraat Sempozyum Tebliğleri Kitabı*, I-II, 07-09 Mayıs 2013 Merakeş-FAS, Merkezü'l-İmam Ebû Amr ed-Dânî li'd-Dirasâti ve'l-Buhûs el-Kur'âniyyeti el-Mütehassısati, Merakeş 2013, I, 15-18).

² İbnu't-Tahhân Abdulaziz b. Ali es-Sümmâtî el-İşbîlî, *Murşidu'l-karî ilâ tahkiki me'âlimi el-makarî*, thk: Hatim Salih ed-Damin, BAE: Mektebetu es-Sahabe, 2007, s. 63; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, s. 313.

³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kıraâti'l-aşr*, Beyrut: Dâru'l-kütüb el-'ilmiyye, ty., s. 313; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1986, s. 174.

⁴ İbnu't-Tahhân, s. 64; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, s. 313.

⁵ Abdülfettah es-Seyyid Acemî el-Mersafî, *Hidâyetü'l-karî ilâ tecvîdi kelâmi'l-Bârî*, I. bs., Mısır: Dâru'n-nasr, 1982, s. 275-276.

Uygulamada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da şudur: Bir hareketin telâffuz süresinin okuyuş hızıyla orantılı olarak değişkenlik göstereceği mâlumdur. Bu durumu Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî⁶ (ö. 437/1046) *Keşf*inde;

"فليس مدّ من يتمهل ويرتل كمدّ من يحدر ويُسرع"

sözleri ile izah eder.⁷ Ebu'l-Hasen Ali el-Kurtubî⁸ (ö. 730/1329) de *Tertîbu'l-edâ*'sında (belki Mekkî'den esinlenerek): "Hızlı okuyan birinin hareketiyle yavaş okuyan birinin hareketinin aynı olmadığı kesindir"⁹ der. Bu duruma bağlı olarak değişen şey süredir, ölçü ise değişmemektedir. *Tahkik*'ten *hadr*'e doğru artan tilavet süratiyle orantılı olarak med ölçülerini küçültenler aslında kıyasî bir süre azalmasını kastetmektedirler. Medlere takdir edilen ölçülerin sürate bağlı olarak gerçek anlamda değiştirilmesi gerekseydi, medd-i tabii ölçüsünün de aynı mantıkla azaltılmasından bahsedilebilirdi. Ama görüyoruz ki, medd-i tabii ölçüsü her halukârda bir elif'ten aşağı düşmemektedir.

3. İbnü'l-Cezerî'ye Göre Fer'î Med Sebeplerinin Kuvvet ve Zayıflık Yönüyle Değerlendirilmesi

Fer'î medlerin sebepleri, gösterdikleri etkinin kuvvet ve zayıflığına göre ölçülendirilme konusunda belirleyici olmuşlardır.

İbnü'l-Cezerî medlerin kuvvet ve zayıflık durumlarına ve buna göre yapılan sıralandırmaya esas oluşturan birtakım kriterler vermiştir. *Neşrinde* med konularının sonunda "*Kavâ'id mühimme fi'l-med*" başlığıyla açtığı özel bahiste bu kriterler şu şekilde ifade edilmektedir:

*"وكان الساكن أقوى من الهمز، لأن المدّ فيه يقوم مقام الحركة فلا يُتمكّن من النطق بالساكن بحقه إلا بالمدّ، ولذلك اتفق الجمهور على مده قدرا واحدا، وكان أقوى من المتصل لذلك.
*وأقوى الساكن ما كان لازما، وأضعفه ما كان عارضا.
*ويتلو الساكن العارض ما كان منفصلا.
*وكان المتصل أقوى من المنفصل.
* وكان المنفصل أقوى مما تقدم فيه الهمز.

⁶ Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî kıraat alanında eserleri olan ilklere dendir. *et-Tebssıra, el-Keşfü an vüçûhi'l-kıraât, Müşkilü irabi'l-Kur'an ve er-Riâye* bunlar arasındadır. 437/1046 yılında vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, II, 309-310).

⁷ Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî, *Kitâbu'l-keşfi 'an vüçûhi'l-kıraati's-seb'ı ve 'ulelihâ ve huçecihâ*, thk: Muhyiddin Ramadan, Dımeşk: Matbûât mecma'ı el-lugati'l-Arabiyye, 1974, I, 58.

⁸ Adı Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman b. Ahmed b. Süleyman el-Ensârî el-Kurtubî'dir (ö. 730/1329). Döneminde Fas'ın mukrîsi idi. Eserleri arasında *Keyfiyyeti cem'ı'l-kıraat ve Tertîbu'l-edâi ve beyânü'l-cem'ı fi'l-ikra'* sayılabilir. (İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 544).

⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Ensârî el-Kurtubî, *Tertîbu'l-edâi ve beyânü'l-cem'ı fi'l-ikra'*, thk: Abdullah b. Muhammed Ekik, I. bs., Ribat-FAS: Dâru'l-emân, 2013, s. 142.

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda hükümler şöyle sıralanır:

*Sükûn hemzeden kuvvetlidir.¹⁰

*Sükûnun en kuvvetlisi ise lâzımî olan, en zayıfı da arızî olandır.

*Medd-i lâzım medd-i muttasıldan kuvvetlidir ve ölçüsünde cumhur ittifakı vardır.

*Medd-i muttasıl ise medd-i munfasıldan kuvvetlidir.

*Medd-i munfasıl sıralamada medd-i arızdan sonra gelir.

*Hemzenin med harfinden önce geldiği medd-i bedel, medd-i munfasıldan sonra gelir ve en zayıf meddir.¹¹

Bu tertibi, es-Semennûdî¹² (ö. 1429/2008) *Leâli'l-beyân* isimli nazmında şu ifadelerle gösterir.¹³

أَقْوَى الْمُدُودِ لَازِمٌ فَمَا اتَّصَلَ فَعَارِضٌ قَدْ وَانْفِصَالٍ فَبَدَلٌ

Lîn harfinin med harfinden farklı bir yapıda ve daha zayıf oluşu medd-i lînin farklı bir kategoride değerlendirilerek en zayıf med olması neticesini verir.¹⁴

Medlerin bu sıralanışına etki eden kriterler ise kısaca şöyle açıklanabilir:

1. Medd-i lâzım en kuvvetli med olarak ilk sıradadır. Med harfinden sonra aynı kelimedede veya harfte, sebep-i meddin vakıf ve vasıl durumuna göre değişmeyen sükûn-u lâzım oluşu med oluşumu için en kuvvetli etkiyi yapar. Bu nedenledir ki kurra işbâ' (tûl) ölçüsünde ittifak etmişlerdir.

2. Medd-i muttasıl kuvvetli med olarak ikinci sıradadır. Med harfinden sonra aynı kelimedede, sebep-i meddin vakıf ve vasıl durumuna göre değişmeyen hemze oluşu yine meddin gerekliliği için sükûn-u lâzımdan sonra en kuvvetli sebep olarak kabul edilir. Bu kuvvet, hükmünü vacip yapar ve asla kasrı câiz görülmez. Ancak med ölçüsünde kurra arasında farklı ölçülendirmeler söz konusudur.

¹⁰ Bu hüküm, "öyleyse neden medd-i ârız medd-i muttasıldan zayıf kabul edilmiştir? şeklinde bir soruyu hatıra getirebilir. Bu hükümlerin açıklamasına dair az ileride bilgi verilecektir.

¹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 351.

¹² bk. Adı İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî'dir. Tecvid ve kıraat ilmi alanında önemli bir şahsiyettir. Kıraat ilminin farklı alanlarında nazım ve nesir halinde otuza yakın eser telif etmiştir. 1429/2008 yılında Mısır'da vefat etmiştir. (Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Câralah, *el-Allâme İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî, sîratuhû ve cuhûduhû fi İlmi'l-kıraât*, I. bs., Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf ve'-Ş-Şuûnu'l-İslâmiyye, 2009.)

¹³ İbrahim b. Ali es-Semennûdî, *Leâli'l-beyân fi tecvîdi'l-Kur'an*, Bâbu meratibi'l-mudûd, Kahire: el-Matbaatü'l-Fârukiyye el-hadîse, ty., s. 12.

¹⁴ Kaysî, *el-Keşf*, I, 46.

3. Medd-i arız üçüncü sıradadır. Med harfinden sonra sebab-i meddinin aynı kelimedede oluşu bir kuvvetlilik belirtisiyken, sükûnun arızî oluşu zayıflık yönünü oluşturur. Bu durum, kurranın kasr, tevassut ve tûl mertebelerini uygulamaları şeklinde tezahür eder.

4. Medd-i munfasıl dördüncü sıradadır. Med harfinden sonra hemzenin ayrı kelimedede bulunması ve meddin oluşması için vasıl yapma gerekliliği de bu meddin zayıflık yönüdür. Bu durum kurra arasında kasr, tevassut ve tûl vecihlerinin alınışı şeklinde tezahür eder.

5. Medd-i bedel beşinci ve son sıradadır. Burada med harfi sebab-i med olan hemzeden sonra gelir. Bir diğer özelliği de, med harfinin genellikle sakin hemzeden dönüşmüş olduğudur.¹⁵ Verş rivayetinde kasr, tevassut ve tûl mertebeleri uygulanır.

B. Ana ve Ara Med Mertebeleri

Aslî meddin üzerine yapılan her ilâveyi med mertebesi olarak adlandırmak mümkündür. Kurranın bu ilâvelerdeki ihtilâf keyfiyeti kıraat kaynaklarındaki med bahsinin konusunu oluşturmaktadır. En temel kaynaklarda meselenin ele alınış biçimi incelendiğinde, aslî med zemini üzerine ilâve edilen mertebeler bağlamında iki ekolün varlığını görürüz. Klâsik kaynakların ifadesiyle bunu iki tarik olarak da ifade etmek mümkündür:

1. Mertebeteyn Tariki:

Mertebeteyn tariki, aslî med ölçüsü olan kasrın üzerine iki mertebe öngörür. Bu ana mertebeler tevassut ve tûl'dür.

2. Meratib-i Erbaa Tariki:

Erbaa meratib tariki ise; tevassut'tan önce ve sonra birer ara mertebe daha ilâve ederek kasrın üzerine dört mertebe öngörür. Bu mertebeler: Fuveyka'l-kasr, tevassut, fuveyka't-tevassut ve tûl'dür.¹⁶

Eğer mertebe hesabına kasr dâhil edilirse; bu itibara göre mertebeteyn, "*selâsü meratib*" olarak; erbaa meratib ise, "*hamsü meratib*" olarak tanımlanabilir. İbnü'l-Cezerî kıraat imamlarının medd-i munfasıldaki mertebelerini açıklarken bu tanımlamayı tercih eder.¹⁷

¹⁵ Medd-i bedel kapsamında değerlendirilen bir de şebîh bi'l-bedel denilen med vardır ki, ondaki med harfi hemzeden dönüşmüş değildir.

¹⁶ bk. Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâf-ü fudalâi'l-beşer bi'l-kıraâti'l-erba'ati 'aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmail, I-II, Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1407/1987, I, 158-159.

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 321-325.

3. Ana Med Mertebeleri Arasındaki Oran

Merkez tevassutun kasr ve tûlun tam ortasında bir ölçü olduğu bilinmektedir. İbnü'l-Cezerî tevassut kasr ve tûl'un tam arasındadır derken bu orana işaret eder.¹⁸ Kasr mertebesinin iki katı tevassut, üç katının da tûl olduğu hususunda kurra arasında ortak bir kabul vardır.¹⁹ Bu hususu Dâni²⁰ (ö. 444/1053), *Tahdîd*'inde²¹ şöyle açıklar:

"أن تَمَدَّ الأحرف الثلاثة ضِعْفِي مَدِّهِن فِي الضَرْبِ الْأَوَّلِ (أي: حرف المد قبل الهمزة)، والقراء يقَدِّرون ذلك مقدار الألفين إن كان حرف المد ألفاً...."

"Med harfinden sonra hemzenin geldiği medlerde (tevassuta takdir edilen) ölçü kasrın iki katı olarak yapılır. Eğer med harfi elif ise, kurra bu ölçüyü **iki elif** olarak takdir eder..." demektedir.

İbnu't-Tahhân (ö. 561/1165)²² *el-İnbâ fî usûli'l-edâ* adlı eserinde tûl ashabının kasra göre ölçü oranını ifade ederken:

"فأعلاهم مرتبةً فيه ورشٌّ وحمزةٌ، يزيدان على المد الأصلي مثليته.."

der ve aslî meddin üzerine iki katı kadar bir med ilâve edildiğinde tûl olduğunu belirtir.²³ Böylece tûlun kasrın üç katı olduğu açıklık kazanmış olur.

Tevassut ve tûl mertebelerinin hareke karşılıkları baz alındığında, her iki ekole göre de bu oranın daha net ortaya çıktığı görülür.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 333.

¹⁹ Eymen Rüşdî Süveyd, *et-Tecvîdü'l-musavvar*, Şam: Mektebetü b. el-Cezerî, 2011, s. 316.

²⁰ Adı Osman b. Said b. Osman Ebû Amr ed-Dâni'dir. Hocaların hocası ve mukrîlerin reisi olarak kabul edilir. H. 371 de Kurtuba'ya bağlı Dâniye'de doğmuştur. Yirmi yedi yıl sonra doğuya yönelerek önce Kayravan ve sonra Mısır'a gitmiştir. Bir süre orada kaldıktan sonra tekrar Endülü's'e dönmüş, önce yedi yıl Sarakosta'da ikamet ettikten sonra köyüne yerleşerek 444/1053 yılında orada vefat etmiştir. Zehebî, Dâni'nin 120 eseri olduğunu belirtir. Bunlar arasında en meşhurları olarak; *et-Teyşîr fî'l-kıraâti's-seb'î*, *et-Tahdîd fî'l-itkani ve't-tecvîd*, *el-Muktefâ fî'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, *Kitâbu'l-beyân fî addi âyi'l-Kur'an*, *Câmiu'l-beyân fî'l-kıraâti's-seb'î* ve *el-Mukni' fî marifeti rasmi mesahifi'l-emsar* isimli eserlerini sayabiliriz der. (Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Marifetu kurrai'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Şuayb el-Arnaût, Salih Mehdî Abbas, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988, s. 406-409; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 503-505).

²¹ Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dâni, *Kitâbu't-tahdîd fî'l-itkan ve et-tesdîd fî san'ati et-tecvîd*, thk: Ahmed Adbüttevâb el-Feyyûmî, I. bs., Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993.

²² Adı Ebû Humeyd Abdulaziz b. Ali b. Muhammed b. Selemete b. Abdilaziz es-Sümmâtî el-İşbîlî'dir. İbnu't-Tahhân olarak bilinir. İşbîliye'de H. 498 de doğmuştur. Fas ve Merrakeş'e ilim tahsiline gitmiştir. Sonra Mısır ve Şam'a geçmiş H. 561 de vefat edinceye kadar Halep'te yaşamıştır. Kıymetli eserler üretmiştir. *El-İnbâ fî usûli'l-edâ*, *Murşidu'l-karî ilâ tahkiki me'âlimi'-mekarî* ve *Nizamu'l-edâ fî'l-vakfi ve'l-ibtidâ* bunlardan bazılarıdır. (İbnu't-Tahhân, *el-İnbâ fî usûli'l-edâ*, thk: Hatim Salih ed-Damin, BAE: Mektebetu es-Sahabe, 2007, s. 34.

²³ İbnu't-Tahhân, *el-İnbâ fî usûli'l-edâ*, s. 34.

Tûlu üç elifle ölçülendiren ekolde bu oranın rakamsal görüntüsü gayet nettir. "Kasr" ölçüsünün iki hareke, "tûl" ölçüsünün altı hareke oluşu ve tam arasında dört harekelik ölçüyle tevassutun yer alması, bu oranın özellikle öğrenciler tarafından kavranması ve uygulanması noktasında kolaylık sağlamaktadır.

Merkez tevassut ölçüsü şu hesapla da bulunabilir:

Kasır miktarının tûl mertebesine kadar çıkması için üzerine eklenen med miktarı dört harekedir. Bu miktar önce ikiye bölünür ($4:2=2$). İki harekelik bu sonuç kasır miktarının üstüne ilâve edilerek merkez tevassutun dört harekelik değeri bulunmuş olur. ($2+2=4$)

Tûlu beş elifle ölçülendiren ekolde ise tevassutun ölçüsü ve diğerlerine oranı şöyledir:

İbnü'n-Nâzım *Tayyibe* şerhinde med mertebelerini beş elif ekolüne göre ölçülendirirken bu oranı şu şekilde açıklar: "Tûl ifrata kaçmaksızın meddin işbâ' edilmesidir ve med mertebelerinin en yükseğidir. Tam karşılığını müşâfehe ile belirlemek en doğru olanıdır. Bazıları ölçüsünü beş elif olarak takdir etmişlerdir. Tevassut ise; tûl mertebesinin altında ve kasr mertebesinin üstünde olup, onun da yine müşâfehe ile belirlenmesi en doğru olanıdır ve ölçüsü üç eliftir" der.²⁴

Mukaddime şârihi Ali el-Müs'adî²⁵ (ö. 1017/1609) ise mertebe oranlarını şu yaklaşımla açıklar: "Tevassutun ölçüsü beşin yarısı olan iki buçuk elif değil de neden üç eliftir? diye sorarsan, hesabı şöyledir, der: Beş eliflik meddin ilki medd-i tabiye aittir. Diğer dört elif zaidir ve yarısı iki eder. Bunu medd-i tabiye eklersek üç elif yapar ki o da tevassuttur. Tevassut sadece zâid medlerin ortasıdır şeklinde anlaşılmalıdır, hesaba medd-i tabi de dâhil edilerek ortası alınır" der.²⁶

Görüldüğü gibi otoriteler med konusunda sık sık müşâfehenin önemine dikkat çekmişlerdir. Kanaatimizce, takdir edilen ölçüler ve ilgili istihlamlardaki farklı yaklaşımların, bu ölçülere tekabül edecek sürenin tayininde de farklı algılar oluşturabileceği ve uygulama hatalarına yol açabileceği endişesi onları bu uyarıyı yapmaya sevk etmiştir.

²⁴ İbnü'n-Nâzım, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, s. 33.

²⁵ Ömer b. İbrahim b. Ali el-Müs'adî Şam'da doğmuş, önce orada eğitimi almış, Kahire'de bu eğitimi sürdürmüş ve kıraat ilminde yetkin mertebeye ulaşmıştır. Dönemin meşhur âlimlerinden istifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin mukaddimesini şerh etmiş, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye fi halli'l-mukaddimeti el-cezeriyye* adını verdiği bu eseri kısa zamanda meşhur olmuştur. Şam'da vefat etmiştir (ö. 1017/1609). (el-Müs'adî, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye*, s. 12).

²⁶ Ömer b. İbrahim b. Ali el-Müs'adî, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye fi halli'l-mukaddimeti el-cezeriyye*, thk. Cemal es-Seyyid Rifâ'î, Mısır: Mektebetü evladi's-şeyh li't-türas, 2005, ss. 101-102.

Günümüzde tecvid ve kıraat eğitim-öğretiminin yapıldığı coğrafyanın ekseriyeti üç elif ekolüne göre med uygulamaları yapmaktadır. Tecvide dair yapılan özellikle son çalışmalarda med ölçüleri "elif" yerine daha çok "hareke" ile ifade edilmektedir. Bu tercihte, (yukarıda da açıklandığı gibi) mertebeler arasındaki oranların hareke ölçüsüyle verilmesinin öğrenciler tarafından daha anlaşılır olması etkilidir.

C. İbnü'l-Cezerî'ye Göre Medd-i Muttasıl Mertebeleri

Medd-i muttasılın medd-i tabi ölçüsü üzerinde olmak kaydıyla uzatılmasının gerekliliği hususunda kurranın ittifakı vardır. İbnü'l-Cezerî şöyle der: "Medd-i muttasılda kasır yapan var mı? diye çok araştırdım fakat ne mütevâtir ne de şâz kıraatlerin hiçbirinde bulamadım, bilâkis bütün kaynakların meddin gerekliliğine vurgu yaptığını gördüm."²⁷ Bu durum kasrın medd-i muttasıl mertebelerinin dışında kalmasının gerekçesidir.

Kıraat âlimleri fer'î med mertebelerinde imam ve ravilerin dağılımlarını gösterirken üç otoritenin tercih ettiği mertebeye sistemini esas alırlar. Bunlar:

1. Ebû 'Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr*inde belirttiği mertebeye sistemi.
2. İmam eş-Şâtübî'nin *Hirzû'l-emânî*deki tercihi.
3. İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-neşr*de belirttiği sistemdir.²⁸

Bu üç sistem eskiden beri ve halen günümüzdeki uygulamalarda da esas alınan med mertebelerine dair bilinen sistemlerdir.

İbnü'l-Cezerî *Tayyibetü'n-neşir*'de medd-i muttasıl mertebelerini erbaa meratib sistemine göre açıklar ve kurraya göre şöyle tanzim eder:²⁹

1. İmam Nâfi':

a. Kâlûn: Üç mertebeye uygular. Fuveyka'l-kasr³⁰ (3 hareke), tevassut (4 hareke) ve tûl (6 hareke).

b. Verş:

²⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 315.

²⁸ bk. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-neşr*, s. 16-17; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 316-317; Hamid Şakir eş-Şekakî el-Ânî, *İm'ânu'n-nazar fi menâhici'l-kurrai'l-aşr ve ruvâtuhum ve turukuhum fi'l-meddi ve'l-kasr*, www.alukah.net (et. 28.06.2018), s. 53-56.

²⁹ bk. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-neşr*, s. 16-17; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 316-317; İbnü'n-Nâzım, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, s. 33; el-Ânî, *İm'ânu'n-nazar*, s. 56-59.

³⁰ İbnü'l-Cezerî bu istilahı "fevka'l-kasri kalîlen" olarak ifade etmiştir. (bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 322).

b.1. Ezrak Tariki: Tûl.

b.2. el-Esbahânî Tariki: Üç merteye uygular. Fuveyka'l-kasr, tevassut ve tûl.

2. İmam İbn Kesîr: Üç merteye uygular. Fuveyka'l-kasr, tevassut ve tûl.

3. İmam Ebû 'Amr: Üç merteye uygular. Fuveyka'l-kasr, tevassut ve tûl.

4. İmam İbn 'Âmir: İki merteye uygular. Tevassut ve tûl (Irakıyyûn tariki kanalı ile el-Ahfeş (ö. 292/904) ve ondan da en-Nekkâş (ö. 351/962) tariki ile).

5. İmam 'Âsım: Üç merteye uygular. Tevassut, fuveyka't-tevassut (5 hareke) ve tûl.

6. İmam Hamza: Tûl.

7. İmam el-Kisâî: İki merteye uygular. Tevassut ve tûl.

8. İmam Ebû Cafer: Üç merteye uygular. Fuveyka'l-kasr, tevassut ve tûl.

9. İmam Yakûb: Üç merteye uygular. Fuveyka'l-kasr, tevassut ve tûl.

10. İmam Halefu'l-'Âşir: İki merteye uygular. Tevassut ve tûl.

D. İbnü'l-Cezerî'ye Göre Medd-i Munfasıl Mertebeleri

İbnü'l-Cezerî on imam ve ravilerinin medd-i munfasıldaki usullerini, kasırla birlikte üzerine dört zâid mertebeyi de ekleyerek beş mertebede gösterir. Bu mertebelerin kurraya dağılımı ise şöyledir³¹:

1. İmam Nâfi':

a. Kâlûn: İki tarikten gelen nakilleri üç merteye olarak tasnif eder. Kasr (2 hareke), Fuveyka'l-kasr (3 hareke) ve tevassut (4 hareke).

b. Verş: Onun da iki tariki ile şekillenen merteye tercihi şöyledir.

b.1. Ezrak Tariki: Tek merteye olarak tûl.

b.2. el-Esbahânî (ö. 296/908) Tariki: Üç merteye uygular. Kasr, fuveyka'l-kasr ve tevassut.

2. İmam İbn Kesîr: Tek merteye olarak kasr.

3. İmam Ebû 'Amr: Her iki rivayetiyle üç merteye uygular. Kasr, fuveyka'l-kasr ve tevassut.

4. İmam İbn 'Âmir:

³¹ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 319-326; el-'Ânî, *İm'ânu'n-nazar*, s. 68-72.

a. Hişam: Onun da iki tariki ile şekillenen mertebe tercihi şöyledir.

a.1. el-Hulvânî (ö. 250/864): İki mertebe uygular. Kasr ve tevassut.

a.2. ed-Dâcûnî (ö. 324/935): Tek mertebe olarak tevassut.

b. İbn Zekvân (ö. 242/856): İki mertebe uygular. Tevassut ve tûl (el-Ahfeş ve ondan da en-Nekkâş tariki ile).

5. İmam 'Âsım:

a. Ebû Bekir eş-Şu'be (ö. 193/808): İki mertebe uygular. Tevassut (4 hareke) ve fuveykan't-tevassut (5 hareke).

b. Hafs (ö. 180/796): Dört mertebe uygular. Kasr³², fuveyka'l-kasr³³, tevassut ve fuveyka't-tevassut.

6. İmam Hamza: Tek mertebe olarak tûl.

7. İmam el-Kisâî: Tek mertebe olarak tevassut.

8. İmam Ebû Cafer: Tek mertebe olarak kasr.

9. İmam Yakûb: Üç mertebe uygular. Kasr, fuveyka'l-kasr ve tevassut.

10. İmam Halefu'l-'Âşir: Tek mertebe olarak tevassut.

E. Med Mertebelerini Ölçülendirmede Ortaya Çıkan Ekoller ve Karşılaştırılması

Aslı med zemininde sağlanan ittifakın yerine, fer'î medlerde gerek ölçülerin çeşitliliği konusunda ve gerekse bunları ifade etmede kullanılan terimlerdeki farklılıklarla önemli bir ihtilâf alanının oluştuğunu görüyoruz. Kıraat ilmine dair kaynaklarda med mertebelerine takdir edilen ölçü birimleri olarak; *elif*, *yarım elif*, *çeyrek elif*, *hareke* ve *iki hareke* terimlerinin kaynaklarda yer aldığını söyleyebiliriz.³⁴ Fakat bu terimlerin hangilerinin tercih edildiği ve daha da önemlisi ne kadar bir süreye tekabül ettiği hususunda takdir farklılıklarını bilmek önem arz etmektedir. Şöyle ki;

Her ilâve mertebeye bir ölçü takdir edilirken, bazıları bu ölçüyü *elif miktarı* olarak tayin etmiş ve bunu da iki hareke olarak kabul etmişlerdir. Bazıları da yine *elif miktarı* demeyi

³² 'Amr b. es-Sabbâh (ö. 221/835) tariki ile. (bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 322).

³³ 'Amr b. es-Sabbâh tariki ile. (bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 323).

³⁴ Taşköprüzade, 'Isamüddîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-cezeriyye*, thk. Muhammed Sidî Muhammed Emîn eş-Şenkîti, el-Medînetü'l-Münevvere: Mucemme'u'l-Melik Fahd li Tiba'ati'l-Mushafi eş-Şerîf, 2001, s. 218, 224 (Taşköprüzade, en üst mertebeyi üç elif öngörenlerin mertebe farklarını yarım elife göre ayarladıklarını, iki elif öngörenlerin ise mertebe farklarını çeyrek elife göre ayarladıklarını belirtir.); el-Müs'adî, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye*, s. 101.

tercih etmişler fakat bir harekeyi karşılayan bir süreyi kastetmişlerdir.³⁵ İşte uygulamadaki bu yaklaşım zamanla iki ekol halinde belirginleşmiştir. Bunlar: Tûl ölçüsünde üç elif takdir eden ekol ve beş elif takdir eden ekol olarak nitelenebilir. Biz kısaca "*üç elif ekolü*" ve "*beş elif ekolü*" diyebiliriz.

Meselenin özünde ölçü birimi olarak kullanılan *elif* değerinin her iki ekolde farklı yorumlanması yatmaktadır.³⁶ Bu durum kaynaklardan alıntı yaparken göz ardı edilmemelidir. Aksi halde denklemin yanlış netice vermesine sebep olabilir ki, bu da maalesef son dönem kıraat çalışmalarında ve eğitim-öğretim alanlarında karşılaştığımız problemlerdendir. Her iki ekolün de elif ölçüsünü değerlendirmedeki yaklaşımlarını netleştirmek ve konuyu ona göre değerlendirmekte yarar vardır.

1. Üç Elif Ekolü

Aslı med üzerine ilâve edilen ana mertebeler için iki harekeye eş değerde *elif* ölçüsünü kullanarak tevassut için iki elif, tûl için üç elif öngören anlayış, "üç elif ekolü" olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşımı benimseyenler genellikle mertebeyn sistemi uygulayıcılarıdır ve bir kısım klâsik ve özellikle son dönem tecvid ve kıraat eserleri bu ekole göre ölçülendirme yaparlar.

Mekkî b. Ebî Talib şöyle der: "Kaynaklarda med ölçüleri bir elif, iki elif ve üç elif miktarları ile takdir edilmiştir. Bu tercih öğrencilerin kavrayışını kolaylaştırmak içindir."³⁷

Üç elif ekolünde "elif miktarı" her kademede iki harekelik bir süreye eşittir. Buna göre aslı med ve mertebeynde elif-hareke karşılıkları şöyle gerçekleşir:

Kasr: Bir elif (iki hareke)

1. **Tevassut:** İki elif (dört hareke)

2. **Tûl:** Üç elif (altı hareke)

İlâve medlerde âzami ölçü olan tûl (işbâ') altı hareke ile sınırlandırılmış olur.

Üç elif ekolüne mensup olan edâ ehli, bazı imam ve râvilerin kasr ve tevassut arasındaki mertebeleri kullanmaları nedeniyle uygulamada meratib-i erbaaya ihtiyaç

³⁵ Konunun detayları müstakil başlık altında verilecektir.

³⁶ bk: Eymen Rüşdî Süveyd, "el-İhtilâfât fi tatbîkî evcûhi'l-kıraât", II. Uluslararası Kıraat Sempozyumu, 03-05 Kasım 2017 İstanbul: T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017, s. 15.

³⁷ Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî, *Temkînü'l-meddi fi âta ve âmene ve âdeme ve şibhihi*, thk: Ahmed Hasen Ferhat, I. bs., Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984, s. 36.

duyarlar ve buna göre ölçüleri ayarlarlar. Bu durumda ise ana ve ara mertebelerin elif ve hareke karşılıkları şöyle gerçekleşir:

Kasr: Bir elif (iki hareke)

1. **Fuveyka'l-kasr:** Bir buçuk elif (üç hareke)
2. **Tevassut:** İki elif (dört hareke)
3. **Fuveyka't-tevassut:** İki buçuk elif (beş hareke)
4. **Tûl:** Üç elif (altı hareke)

Bu durumda da yine tûl miktarı üç elif yani altı hareke ile sınırlandırılmış olur.

Ali el-Müs'adî şöyle der: "Med harflerindeki uzatma miktarı *elif* ile takdir edilir. Bu da medd-i tabii'deki temel kaideye göre tayin edilmiştir ki, o da her med harfinin iki harekelik bir ölçüsü olduğudur."³⁸

el-Müs'adî'nin ifadesindeki "med harfine iki harekelik ölçü takdiri" şu şekilde izah edilir: Med harfi kendini ifade edebilmek için önceki harfin harekesine ihtiyacı vardır. Bu lüzûma binâen o hareke ona da nisbet edilir, yani med harfinin görevini yapabilmesi toplamda iki harekelik bir süreye bağlı olduğundan, bu süre elif ölçüsü olarak ifade edilir.

Bu ekol mensuplarının meratib-i erbaada kullandığı yarım elif ölçüsü de böylece bir hareke yerine kullanılmış olmaktadır. Fakat verilen ölçü ile amaçlanan med süresini daha doğru karşılayabilme açısından hareke kullanımı yarım elif kullanımından daha yaygındır.

1.1. Üç Elif Ekolünde Kullanılan Ölçü ve Terimlerin Şematik İzahı

Mertebeteyne Göre:

Mertebeteyn		Elif	Hareke
	Kasr	1	2
	1.Tevassut	2	4
	2.Tûl	3	6

Meratib-i Erbaaya Göre:

Merati		Elif	Hareke
	Kasr	1	2

³⁸ el-Müs'adî, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye*, s. 103.

1.Fuveyka'l-kasr	1.5	3
2.Tevassut	2	4
3.Fuveyka't-tevassut	2.5	5
4.Tûl	3	6

Bazı klâsik kaynaklarda tûl (işbâ') mertebesine iki elif miktarı takdir edenlerden bahsedilir. Bazıları bu takdiri, kasr mertebesinin hesaba dâhil edilmemesiyle izah etmektedir. Kasr ile birlikte düşünülüğünde ölçünün yine üç elif olduğu görülür.³⁹

2. Beş Elif Ekolü

Aslî med üzerine ilâve edilen birer eliflik her mertebe için bir harekelik süreyi takdir eden anlayış "*beş elif ekolü*" olarak tanımlanabilir.

Aslî med ölçüsü, aynen üç elif ekolünde olduğu gibi bir elif yani iki harekedir. Fakat fer'î medler için ilâve edilen her mertebede, elif'in bir harekelik gerçek ölçüsü esas alınır. "*Elif miktarı*" olarak telâffuz edilen ölçünün reel değeri, bir harekelik bir sürenin karşılığı olmuş olur.

Bu değerlendirmenin temelindeki mantık şudur: Medd-i tabii'de harekeli harfin önüne gelen med harfinin medde gerçek katkısı bir harekelik bir süredir. Fer'î med için ilâveyi artırmak gerektiğinde eklenecek süre de, işte med harfinin süresi kadardır, o da bir harekedir. Uzatılan harfin harekesi, med harfine ve sebab-i med için öngörülen med süresine zemin olmuştur ve artık zemindeki o ilk harekenin rolü bitmiştir. Böylece, medd-i tabi üzerine ilâve edilen bir harekelik süre ile fuveyka'l-kasr mertebesine çıkılmış olur. Netice olarak, eklenen her mertebe elifin zemindeki gerçek değeri karşılığı olan bir hareke süresi olurken, elif terimi de kendine ait olan bu süreyi ifade etmek için kullanılmaktadır. İşte beş elif ekolünün, zâid medler için kullandığı elif miktarını bu yaklaşımla değerlendirmek gerekmektedir.

Muhammed Mekkî Nasr bu ekolün yaklaşımına İbn Gâzî'den⁴⁰ (ö. 1092/1682'den sonra) yaptığı bir alıntı ile açıklık getirir: "En uzun med beş eliftir diyenlere göre her (zâid) elifin

³⁹ İbnü'n-Nâzım, *el-Havâşî'l-müf'hime*, s. 36; Taşköprüzade, *Şerhu'l-mukaddime*, s. 214.

⁴⁰ Adı Zekiyyuddin Mansur b. İsa b. Gazî el-Mısırî'dir. es-Semânûdî olarak da tanınır. Daha çok *ed-Düraru'l-muntazimetü'l-behiyye fi halli elfâzı'l-mukaddimetü'l-cezeriyye* isimli şerhi ile anılır. Ayrıca *Tuhfetü't-talibîn fi tecvîdi kitabi Rabbi'l-Âlemîn* isimli meşhur tecvid kitabı vardır. 1092/1682 yılından sonra vefat etmiştir. (Zekiyyuddin

gerçek karşılığı bir hareke miktarıdır ve neticede yine en uzun miktar altı hareke olur. Bunu söyleyen medd-i tabiye ilâve edilen elif ölçüsünü kastetmektedir ki, o da bir harekedir. İşte tevassuta üç elif, fuveyka'l-kasra iki elif takdir edilmesini de buna göre değerlendirmek gerekir. Bu duruma dikkat et! Yoksa meseleyi halletmen zorlaşır"⁴¹ der.

Muasır Ezher ulemasından merhum üstaz Ali Sabra da (ö. 1367/1948) '*Ikdu'l-ferîd* adlı eserinde tûl mertebesine üç elif takdirini ifade ederken, bunun üzerinde bir ölçünün doğru olmadığını, varsa da (جارٍ على أن الألف حركة) elif hareke gibi sayılır⁴² diyerek İbn Gâzî ile aynı kanaati paylaşmıştır.

İbn Gâzî'nin yukarıdaki açıklaması, İbnü'l-Cezerî'nin *Neşir*'deki şu ifadelerini âdeta şerh eder mahiyettedir:

"أن هذا الاختلاف في تقدير المراتب بالألفات لا تحقيق وراءه بل يرجع إلى أن يكون لفظياً، وذلك أن المرتبة الدنيا وهي القصر إذا زيد عليها أدنى زيادةٍ صارت ثانيةً ثم كذلك حتى تنتهي إلى القصوى، وهذه الزيادة بعينها إن قُدرت بألفٍ أو بنصفِ ألفٍ هي واحدةٌ فالمقدر غيرُ محققٍ، والمحقق إنما هو الزيادة، وهذا مما تُحكّمه المشافهةُ وتوضّحه الحكايةُ ويبيّنه الإختبارُ ويكتشفه الحسُّ.

"Bil ki, mertebe ölçülerinin elifle belirlenmesi hususundaki ihtilâf lafzîdir, gerçek mânâda değildir. Şöyle ki; en alt mertebe kasırdır. Bu mertebeye yapılan en küçük ilâve ile bir ikinci mertebe oluşur. Bu şekildeki ilâvelerle en üst mertebeye ulaşılır. Bu ziyâde edilen miktarın elif olarak veya yarım elif (1 hareke) olarak takdir edilmesi aynı şeydir. Çünkü bu ifadelerin tam karşılığı net ve kesin değildir. Kesin olan şey, yapılan ilâvedir. Bunun keyfiyetini belirleyecek olan ancak müşâfehedir. Bu miktarın ne kadar bir ilâve ile karşılanaacağı izah edilir, tecrübe ettikçe netlik kazanır ve artık his (olması gerektiği kadar ölçüyü tayin etmede) belirleyici olur" der.⁴³

İthaf sahibi de şöyle der: Med mertebeleri arasındaki farkı ifade ederken kullanılan değişik tabirler olabilir. Bazıları yarım elif derken bazıları da elif tabiri kullanmışlardır. Bütün bunlar uygulamayı kolaylaştırma amacı taşır ve en sağlıklı uygulama müşâfehe, bol tekrar ve idmanla elde edilir.⁴⁴

Mansur b. İsa b. Gazî, *Tuhfetü't-talibîn fi tecvîdi kitabi Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, I. bs., Ürdün: Dâru Ammar, 2008, s. 8).

⁴¹ Nasr, *Nihâyetü'l-kavli'l-müftid*, s. 133.

⁴² Ali b. Ahmed Sabra, *'Ikdu'l-ferîd fi fenni't-tecvîd*, thk: Şaban Muhammed İsmail, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li et-Türas, ts., s. 103.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşir*, I, 326-327.

⁴⁴ el-Bennâ, *İthâf*, I, 161.

Beş elif ekolüne göre mertebeteyn ve erbaa meratib'de elif-hareke karşılıkları şöyle gerçekleşir:

2.1. Beş Elif Ekolünde Kullanılan Ölçü ve Terimlerin Tablosu

Mertebeteyne Göre:

Mertebeteyn		Elif	Hareke
	Kasr	1	2
	1.Tevassut	3	4
	2.Tûl	5	6

Meratib-i Erbaaya Göre:

Meratib-i Erbaa		Elif	Hareke
	Kasr	1	2
	1.Fuveyka'l-kasr	2	3
	2.Tevassut	3	4
	3.Fuveyka't-tevassut	4	5
	4.Tûl	5	6

Görüldüğü gibi beş elif ekolünde tûl mertebesinin ölçüsü beş elif ve ona tekabül eden altı hareke ile sınırlandırılmaktadır.

3. Üç Elif ve Beş Elif Ekolünün Karşılaştırılması

Üç elif ekolünde, elifin harekeli bir harfe olan ihtiyacı ile birlikte iki harekelik bir süre ile kendini gösterebileceği gerçeği, elif ölçüsü için her zaman geçerli kabul edilmiştir.

Beş elif ekolünde ise, sadece aslî med zemininde iki harekeye ihtiyaç onaylanmış, ilâvelerin gerçekte bir harekelik artışlarla olduğu yaklaşımı benimsenmiştir. Bu değerlendirmeye aşağıdaki tablolar incelendiğinde iki ekol arasındaki bu ihtilâfın sadece lafzî olduğu yani ıstılah tercihinden kaynaklandığı ve hareke karşılıkları baz alındığında aynı değerlerin öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

3.1. İki Ekolün Karşılaştırılmasına Dair Tablo

Mertebebeyne Göre:

Mertebebeyn		Üç Elif Ekolünde Elif	Beş Elif Ekolünde Elif	Her İki Ekole Göre Hareke
	Kasr	1	1	2
	1.Tevassut	2	3	4
	2.Tûl	3	5	6

Meratib-i Erbaaya Göre:

Meratib-i Erbaa		Üç Elif Ekolünde Elif	Beş Elif Ekolünde Elif	Her İki Ekole Göre Hareke
	Kasr	1	1	2
	1.Fuveyka'l-kasr	1.5	2	3
	2.Tevassut	2	3	4
	3.Fuveyka't-tevassut	2.5	4	5
	4.Tûl	3	5	6

Arapça ve Türkçe bazı yeni çalışmalarda, ekol yaklaşımları gözetmeksizin bir elif=iki hareke denklemi kullanılmaktadır. Özellikle beş elif ekolünü benimseyen eserler üzerinde yapılan tahkik çalışmalarında bu problem daha çok göze çarpmaktadır (Dört elifin sekiz harekeye veya beş elifin on harekeye eşitlenmesi gibi). Konunun bu yaklaşımla izahının sağlıklı bir sonuca götürmesi mümkün görülmemektedir.

4. Medd-i Lâzım'ın Ölçülendirilmesinde İbnü'l-Cezerî ve Cumhur Görüşü

Sükûn-u lâzımın ne kadar bir medde ihtiyaç hissettirdiği ve hemzeye göre etkisinin ne derece kuvvetli olup olmadığı meselesi medd-i lâzım'ın ölçülendirilmesinde belirleyici olmuştur.

Sükûn-u lâzım ile meddin ziyâde edilmesine gerekçe olan durum Mekkî el-Kaysî'nin *Kitabu'l-Keşf*indeki ifadelerinde⁴⁵ net olarak görülmektedir:

"...وَحُرُوفُ الْمَدِّ سِوَاكَنٍّ، لَمْ يُمَكَّنْ أَنْ يُوَصَّلَ إِلَى اللَّفْظِ بِالْمَشْدَدِ بِسَاكِنٍ قَبْلَهُ، فَاجْتَلَبَتْ مَدَّةٌ تَقُومُ مَقَامَ الْحَرَكَةِ يُوَصِّلُ بِهَا إِلَى اللَّفْظِ بِالْمَشْدَدِ، وَكَانَتْ الْمَدَّةُ أُولَى. لِأَنَّ الْحَرْفَ الَّذِي قَبْلَ الْمَشْدَدِ حَرْفٌ مَدٌّ، فَزِيدَ فِي مَدِّهِ، لِتَقُومَ الْمَدَّةُ مَقَامَ الْحَرَكَةِ، فَيُتَوَصَّلُ بِذَلِكَ إِلَى اللَّفْظِ بِالْمَشْدَدِ. وَهَذَا إِجْمَاعٌ مِنَ الْعَرَبِ وَالنَّحْوِيِّينَ. وَالْعَلَّةُ فِي الْمَدِّ لِلْسَّاكِنِ غَيْرِ الْمَشْدَدِ يَقَعُ بَعْدَ حُرُوفِ الْمَدِّ وَاللِّينِ، كَالْعَلَّةِ فِي الْمَدِّ لِلْمَشْدَدِ..."

Kendisi de sakin sayılan med harfi ve sonrasındaki sükûnun veya şeddenin yan yana telâffuzunda oluşan zorluk, iki sakinin arasına med ilâve edilmesiyle mümkün hale gelmiş, böylece bu med harekeye bedel bir görev yaparak telâffuza imkân sağlamıştır.

Mekkî, konunun devamında bu ihtiyacı hemzeli medlerle kıyaslarken de şöyle der:

"واعلم أن المدّ مع الساكن بعد حرف المد واللين، والمشدد بعد حرف المد واللين أقوى منه مع الهمزة بعد حرف المد واللين. وعلة ذلك أن حرف المد واللين إذا وقع بعده ساكن مشدّد أو غير مشدّد لا بد فيه من المد ضرورة، ليصل بالمدّة إلى اللفظ بالساكن. والهمزة إذا وقعت بعد حرف المد واللين، لك أن تدع إشباع المد في الكلام، فتقول: صائم وقائم بغير إشباع، قد تثبت الألف والهمزة ولا تُشبع المد. فأما في القرآن فلا بُدَّ من إشباع المد اتباعاً للرواية."

Med harflerinden sonra sukûn veya şedde gelmesiyle oluşan ziyade med ihtiyacının zaruret olduğunu ve bu ihtiyacın hemzeli örneklerde olduğundan daha kuvvetli olduğunun da altını çizmektedir. O, konuşma dilinde med harflerinden sonra hemze telâffuzunun, medde herhangi bir ilâve yapmadan da mümkün olduğunu belirtir ve (صائم) ve (قائم) gibi kelimelerle buna örnek vererek, Kur'an okurken yapılan ziyâdenin rivayet gereği olduğunun altını çizer. Böylece Mekkî, sukûn-u lâzım ve muttasıl hemze arasındaki etki farkına dikkat çekerek sukûn-u lâzımın muttasıl hemzeden daha kuvvetli olduğunu belirtir.⁴⁶

Sukûn'un hemzeden daha kuvvetli bir sebep olduğuna vurgu yapan klâsik kaynaklardan biri de İbnü'l-Bâziş'in⁴⁷ (ö. 540/1145) *el-İknâ'* sıdır. İbaresini aynen şu şekildedir:⁴⁸

"وما مُدٌّ لِسَّاكِنٍ بَعْدَهُ أَحَقُّ وَأُولَى بِتَمَكِينِ الْمَدِّ مِمَّا مُدٌّ لِهَمْزَةٍ بَعْدَهُ"

⁴⁵ Kaysî, *el-Keşf*, I, 60-61.

⁴⁶ Kaysî, *el-Keşf*, I, 68.

⁴⁷ Adı Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî el-Garnâtî'dir. İmam, muhakkik ve muhaddistir. "*Kitâbu'l-iknâ' fi'l-kıraâti's-seb'i*" adlı eseri meşhurdur. H. 540 ta vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 83).

⁴⁸ Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef b. el-Bâziş el-Ensârî, *Kitâbu'l-iknâ' fi'l-kıraâti's-seb'i*, I-II, thk. Abdülmecîd Katâmiş, Şam: Dâru'l-Fikr, 1403/1983, I, 463.

İbnü'l-Cezerî ise; önce *et-Temhîd* adlı eserinde ve sonrasında *en-Neşr*'de medd-i lâzımın ölçüsü hakkında kendi görüşünü beyan ederken mevcut diğer görüşlere de gerekçeleriyle birlikte yer verir. Üstaz Gânim Kaddûrî el-Hamed'in tahkikini yaptığı *Temhîd*'deki ifadesi şöyledir:

"واختلف أهل الأداء في مقدار مدّ هذا وبابه، فقال قوم: هو دون ما مدّ للهمز، أي طول مدّ عاصم لا حمزة، وهذا اختيار أبي الحسن السخاوي. وقال آخرون: هو أطول ما مد للهمز، وهو اختيار مكّي وغيره، وقال قوم: في قدر ما مدّ للهمز، وهذا اختيار عثمان بن سعيد، وهو ظاهر كلام كثير من مصنفى كتب القراءات.

İbnü'l-Cezerî *Temhîd*'deki bu ifadeleriyle medd-i lâzım ölçülendirilmesinde üç ayrı görüşün varlığından bahsetmektedir:

1. Hemze sebebiyle yapılan meddin bir alt seviyesindeki ölçü kadar. Bu da Hamza'nın tûlu değil, Asım'ın meddi kadardır, diyerek kastettiği miktara açıklık getirir. Bu görüşün Ebu'l-Hasen es-Sehâvî'nin⁴⁹ (ö. 643/1246) tercihi olduğunu belirtir.

İbnü'l-Cezerî bu kıyası yaparken hemzeli med için tûl ölçüsü öngörüsü ile hareket etmiştir. *Neşr*'inde, medd-i muttasıl bahsinin başında bu durumu açıklar.⁵⁰

2. Hemze sebebiyle yapılan medden biraz daha fazla olacak kadar. İfratlı med olarak ta ifade edilen bu görüşün de Mekkî el-Kaysî ve bazılarının tercihi olduğunu belirtir.

3. Bu son görüş ise; Hemze sebebiyle yapılan med ile aynı seviyede bir ölçüdür. Bu görüşün ise ed-Dânî tarafından tercih edildiğini ve pek çok ilm-i kıraat musannifinin de bu yönde kanaat ifade ettiklerini belirtir.

İbnü'l-Cezerî'nin kendisinin de bu görüşte karar kıldığını eserlerini taradığımızda net olarak görmemiz mümkündür. Hattâ *Neşr*'inde bu görüşü cumhur görüşü olarak vurgulamakta ve medd-i lâzımın ifratsız tûl/işbâ' ölçüsüyle uzatılması hususunda kurra arasında icmâ olduğunu ve öteden beri aralarında bir ihtilâfın kaydedilmediğini de belirtmektedir.⁵¹

"فإن القراء مُجمعون على مدّه مشبَعًا قدرا واحدا من غير إفراط، لا أعلم بينهم في ذلك خلافا سلفا ولا خلفاً إلا ما ذكره... إلى آخره.."

⁴⁹ Adı Alemuddin Ebu'l-Hasen el-Hemedânî es-Sehâvî'dir. Kıraat, tefsir, nahiv ve dil bilimlerinde meşhur bir üstattır. Şam'da kıraat okutmuştur. Mısır'a giderek eş-Şâtibî'den okumuştur ve hocasının nazmını ilk defa şerh yazmak ona nasip olmuştur. Bu önemli şerhin adı *Fethu'l-vasîd fi şerhi'l-kasîd*'dir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 568-571).

⁵⁰ bk: İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 314-315.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 317.

İfadenin sonundaki farklı görüş sahiplerine biraz sonra değineceğiz...

Ayrıca *Neşir*'de: "Sukûn-u lâzım'dan ötürü yapılan med ölçüsünün işbâ' olduğu netlik kazanmaktadır" şeklinde tekrar bu ölçüye vurgu yapar.⁵²

İbnü'l-Cezerî *Tayyibede* de yine aynı terimi kullanır:⁵³

وَأَشْبَعِ الْمَدَّ لِسَاكِينَ لَزْمٌ

Bu ifadeyi oğlu Ahmed b. Muhammed b. el-Cezerî (İbnü'n-Nâzım)⁵⁴ (ö. 835/1427) *Tayyibe Şerhinde* açıklarken şöyle der: "Sükûn-u lâzım ile oluşan medde bütün kurra tek merteye uygulamış ve işbâ' yapmışlardır."⁵⁵ der.

Bu ölçüyü *Mukaddime*de ise tûl ıstılahı ile belirtmektedir:⁵⁶

فَلَا زِمَّ إِنْ جَاءَ بَعْدَ حَرْفِ مَدٍّ سَاكِينٌ حَالَيْنِ وَبِالطُّوْلِ يُمَدُّ

Burada İbnü'l-Cezerî'nin işbâ'dan hangi mertebeyi kastettiğini yine kendi açıklamasıyla görmek yerinde olacaktır. *Neşrinde* medd-i muttasıl mertebeleri hakkında bilgi verirken; ed-Dânî ve onunla aynı görüşte olan bir gruba göre dört merteye olduğunu belirtir ve bunları şöyle sıralar: "(إشباع، ثم دون ذلك، ثم دونه، ثم دونه، وليس بعد هذه المرتبة إلا القصر..)"⁵⁷ derken, bu ifadelerde en üst mertebenin işbâ' olduğu net olarak görülmektedir. Müellif bu terimi bazen ifratsız tûl terimiyle aynı maksatla kullanmaktadır.⁵⁸

Medd-i lâzımda işbâ' ölçüsünü veren bir önemli kaynak da *el-İknâ'* adlı eserdir.⁵⁹

İmam eş-Şâtıbî de⁶⁰ (ö. 590/1193) tûl/işbâ' ölçüsü takdir eder. *Hırzû'l-emânî*'sindeki ifadesi şöyledir:⁶¹

⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 335.

⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*, tsh: 'Ali Muhammed ed-Dabbâ', Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhû, 1950, s.17.

⁵⁴ Adı Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Bekir Şihâbüddin el-Cezerî'dir. Babası İbnü'l-Cezerî'den okumuş ve onun meşhur nazmı *Tayyibe*'yi şerhettiğinden ötürü İbnü'n-Nâzım lâkabıyla meşhur olmuştur. Babası oğlundan şu övgü dolu sözlerle bahseder: "Ben Mekke'de mücavir olarak kalırken o Mısır'da idi ve benim yokluğumda *tayyibe*'yi şerhetmiş. Benim *Tayyibe*'ye sonradan yaptığım haşiyelerin eklendiği nüsha yanında olmadığı halde çok başarılı bir şerh olmuş. Sonra tecvide dair mukaddime ve ulûm-u hadisteki mukaddime nazımlarımı da başarılı bir şekilde şerhetti. Bursa Ulu Cami'de imamlık yaptı. (İbnü'n-Nâzım, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Bekir Şihâbüddîn, *Şerhu tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*, Mısır: el-İdaratü'l-Âmme li'l-Me'âhidi'l-Ezheriyye, 1977, s. 5).

⁵⁵ İbnü'n-Nâzım, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, s. 70.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Manzumetü'l-mukaddime*, thk. Eymen Ruşdî Süveyd, IV. bs., Cidde: Dâr-u nûri'l-mektebât, 2003, s. 7.

⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 316.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 317.

⁵⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbu'l-iknâ'*, I, 478.

⁶⁰ Adı Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Firruh eş-Şâtıbî'dir. H. 538 yılında Endülüs'ün Şâtıba kasabasında doğmuştur. Gözleri doğuştan görmeyen eş-Şâtıbî, ed-Dânî'nin *et-Teyysir* isimli kitabını ezberlemiş

وَعَنْ كُلِّهِمْ بِالْمَدِّ مَا قَبِلَ سَاكِنٍ وَعِنْدَ سُكُونِ الْوَقْفِ وَجْهَانِ أُصْلًا
وَمَدَّ لَهُ عِنْدَ الْفَوَاتِحِ مُشْتَبِعًا وَفِي عَيْنِ الْوَجْهَانِ وَالطُّولِ فَضْلًا

Ali Muhammed ed-Dabbâ' bu ifadeleri şerh ederken: "Sükûn-u lâzımdan önceki med harfinin (meşhur olan görüşe göre) üç elif yani altı hareke uzatılması gerekir. Sükûn-u arızda ise tevassut ve tûl olmak üzere iki vecih asıldır demektedir. İkinci beyitte ise, bazı sure başlarındaki haruf-u mukattaadan medd-i lâzım olanlarda işbâ' yapılır, ayn (عَيْنٌ) harfinde ise tercih edilen uygulamanın tûl olduğunu ve tevassutun da alınabileceğini belirtir."⁶²

Yakın dönemin önemli kaynaklarından *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd* ve *Hidâyetü'l-karî*'de de medd-i lâzımın altı harekeye tekabül eden tûl ile ölçülendirildiğini görmekteyiz.⁶³

Medd-i lâzım ile ilgili bir diğer mesele de, çeşitleri arasında farklı ölçülerin takdir edilmesi yaklaşımıdır. Bazıları şeddelerinde sakin örneklerden daha fazla meddi öngörmüşlerdir. Bununla birlikte, her iki durumda da "ictimâ'ı sâkineyn vuku bulmuştur" gerekçesiyle herhangi bir ayırım gözetmeksizin aynı miktarda ölçünün takdir edilmesi yaygın olan görüş olarak benimsenmiştir.⁶⁴ Dâni'nin *Câmi'u'l-beyân*'ında⁶⁵ ve İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr*'inde⁶⁶ tercihleri bu yöndedir. *Temhîd*'deki ifadelerine baktığımızda ise İbnü'l-Cezerî'nin daha önce bu görüşte olmadığını ve medd-i lâzım çeşitleri arasında tefâvüt yanlısı olduğunu anlıyoruz. Oradaki kanaatini şöyle belirtir:⁶⁷

"واختياري التفعيل، ففي نحو: (أتحاجوني) مذهب أبي عمرو، وفيما سكونه لازم غير المشدد، نحو: (ن، م، س، ل) في فواتح السور، مذهب مكي. وفيما سكونه عارض للوقف، نحو: (نستعين)، (كارهون) أنصار مذهب السخاوي."

sonra Mısır'a giderek orada bu eseri "*Hırzû'l-emânî ve vehû't-tehânî*" ismiyle manzum olarak özetlemiştir. "*eş-Şâtibiyye*" ve *kasîdetü'l-lâmiyye* olarak meşhur olan bu kıymetli eser halen bütün İslâm Âleminde en çok takip edilen ve ezberlenen kıraat eseri olma özelliğini sürdürmektedir. Bundan başka *Kasîdetü'r-râiyye* olarak meşhur *Akîletü etrabi'l-kasâid fi esne'l-mekasid* isimli manzum eseri ve Addü'l-Ây ilminde meşhur *Râiyye* nazmı *Nâzimetü'z-züher* eserlerinin en önemlilerindendir. Kahire'de 590/1193 yılında vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra'*, I-II, nşr. G.Bergstraesser, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1980, II, 20-23).

⁶¹ el-Kasım b. Fîrruh b. halef b. Ahmed eş-Şâtibî, *Metnü'ş-şâtibiyyeti el-müsemmâ hurzi'l-emânî ve vehi't-tehânî fi'l-kıraati's-seb'ı*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî, V. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2010, s. 15.

⁶² Ali Muhammed ed-Dabbâ', *Şerhu'ş-şâtibiyyeti el-müsemmâ irşâdi'l-mürîd ilâ maksûdi'l-kasîd*, Kahire: Mektebetü ve matbaatü Muhammed Ali Subeyh ve evlâduhû, ty., s.53.

⁶³ Muhammed Mekki Nasr, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd fi ilmi't-tecvîd*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1349/1930, s. 137; el-Mersafî, *Hidâyetü'l-karî*, s. 339.

⁶⁴ Kaysî, *el-Keşf*, I, 66; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 318.

⁶⁵ Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kıraat es-seb'ı*, Kulliyetu ed-Dirâsâti'l-Ulyâ ve el-Bahsi'l-İlmî, I. bs., BAE: Câmiatu eş-Şârika, 2007, II, 506.

⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 318.

⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 174-175.

Şeddeli medd-i lâzımlarda Dâni'nin ölçülerini, hurûf-u mukattaalardaki şeddesizlerde Mekkî'nin ve medd-i arızlarda ise Sehâvî'nin ölçülerini desteklediğini ifade eder.

Neşir'de bu tercihten vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Orada:

"وذهب الجمهور إلى التسوية بين مدّ المدغم والمظهر في ذلك كلّيه، إذ الموجب للمد هو التقاء الساكنين، والتقاؤهما موجود فلا معنى للتفصيل بين ذلك.."

diyerek⁶⁸ Dâni'nin de aynı kanaatte olduğunu belirtir ve *Câmi' u'l-beyân*'daki sözlerini⁶⁹ nakleder. Bahsin ilerisinde tercihini şu ifadelerle tekrar vurgular:⁷⁰

"وكذلك لا أمتع التفاوت في المد اللازم على ما قدّمتُ إلا أنّي أختار ما عليه الجمهور، والله الموقِّع."

5. Medd-i Lâzım Ölçülendirilmesinde Farklı Görüşler ve Değerlendirilmesi

Biraz önce *Temhîd*'den medd-i lâzım ölçülendirilmesindeki üç görüşü nakletmiştik. Bu ihtilâfa *Neşir*'de de yer verdiğini görüyoruz. Orada ne dediğine kaynağın bizzat kendisinden bakacak olursak;

"فإن القراء مُجمعون على مدّه مُتَّبِعاً قدرا واحدا من غير إفراطٍ، لا أعلم بينهم في ذلك خلافا سلفا ولا خلفاً إلا ما ذكره الأستاذ أبو الفخر حامد بن علي بن حسنويه الجاجاني في كتابه (جلية القراء) نصّا عن أبي بكر بن مهران، حيث قال: (والقراء مختلفون في مقداره، فالمحققون يمدون عليه قدرَ أربع ألفاتٍ، ومنهم من يمد على قدر ثلاثِ ألفاتٍ، والحادرون يمدون على قدر ألفين، إحداهما الألفُ التي [بعد الضاد من (الضالين)]، والثانيةُ المَدَّةُ التي أُدخلت بين الساكنين لتعدل حركةً..)"

"Medd-i lâzımın ifratsız tûl/işbâ' ölçüsüyle uzatılması hususunda kurra arasında icmâ söz konusudur ve öteden beri aralarında bu konuda bir ihtilâf görmedim. Ancak üstad Ebu'l-Fahr Hamid b. Ali b. Hasneveyh el-Câcânî⁷¹ (ö. H. 600'den sonra) "*Hilyetu'l-kurra*" adlı kitabında Ebû Bekir b. Mihran'dan⁷² (ö. 381/991) bir nakil yaparak; Kurra arasında miktar

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşir*, I, 318.

⁶⁹ Dâni, *Câmi' u'l-beyân*, II, 506.

⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşir*, I, 334.

⁷¹ "Ebu'l-Fahr Hamid b. Ali b. Hasneveyh el-Câcânî el-Kazvîni, "*Hilyetu'l-kurra ve zînetu'l-ikra*" adlı eserin müellifidir. İmam ve nakilleriyle seçkin biridir. Birçok kıraat kitabından rivayetlerde bulunmuştur. Kimden okuduğuna dair bilgi sahibi değilim, ancak H. 600'den sonra yaşadığını biliyoruz". (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 202).

⁷² Adı Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Mihran el-Esbehânî'dir. H. 295'te doğmuştur. Kıraate dair yazdığı eserler onun ne derece alana vukûfiyeti olduğunu göstermesi açısından önemlidir. O yüzden kendisinin adı zikredilirken "Üstaz" diye bahsedilir. Özellikle on kıraatte "*el-Gaye*" ve "*eş-Şâmil*" iki önemli eseridir. İbnü'l-Cezerî İbn-ü Mihran'dan pek çok alıntı yapmıştır. Ayrıca "*el-Mebсут fi'l-kıraati'l-aşr*" isimli önemli bir eseri, *el-Meddât* adında alanında ilk sayılan bir eser ve otuza yakın Kıraat ve Ulum-u Kur'an'a dair telifi olduğu nakledilir. H. 381'de Nisabur'da vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 49; Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Mihran el-Esbehânî, *el-Mebсут fi'l-kıraati'l-aşr*, thk: Subey' Hamza Hâkimî, Dimeşk: Matbû'ât Mecma'ı el-Lugati el-Arabiyye, ts., s. 3-4; İbn Mihran, *el-Meddât fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, thk: Huseyn Halef Salih el-

hususunda farklı bir tutum vardır der. O nakle göre tahkik ile okuyanlar⁷³ medd-i lâzımı dört elif miktarı uzatırlar. Onlardan üç elif miktarı uzatanlar da vardır. Hadr ile okuyanlar ise iki elif miktarı uzatırlar. İlki (الضالين) kelimesinde (ض) harfinden sonraki med harfi, ikincisi ise iki sakin arasına ilâve edilen ve hareke yerine geçen uzatmadır..."⁷⁴ şeklinde bir ibare vardır.

Bu ifadelerde hadr okuyanlar için öngörülen iki eliflik ölçüden ne kastedildiğine açıklık getirilmiş ve aslî med ile birlikte iki elif olduğu vurgusu yapılmıştır.

Bu ifadeler ilk kaynak olarak görünen H. 381'de vefat eden İbnu Mihran'ın *el-Meddât fi'l-Kur'ani'l-Kerim* adlı eserinde yer aldığı şekilde aktarılmıştır.

Üstaz Gânim Kaddûrî el-Hamed'in ifadesine göre *Kasîde-i Hakaniyye* nazmından sonra ilk tecvid kitabı Ebu'l-Hasen Ali b. Cafer es-Se'îdî'nin⁷⁵ (ö. 410/1019'dan sonra) *Kitâbu't-tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyy* adlı eseridir.⁷⁶ Es-Se'îdî'den önce yaşayan İbnu Mihran'ın bu eseri ise, med konusunda müstakil olarak yazılmış ilk eser sayılır. Hattâ denilebilir ki, medlere elif miktarı ile ölçü takdiri yapan ilk eserdir.⁷⁷ Tikrit Üniversitesi'ne bağlı Kulliyetu el-Âdâb'ın çıkardığı, "*Âdâb el-Ferâhîdî*" adlı derginin 2016 yılında basılan 25.ci sayısında tahkikli olarak neşredilmiştir.

İbnu Mihran'ın yukarıda geçen ifadelerinin bir kısmını Ebu'l-Alâ' el-Hemezânî'nin de naklettiği görülmektedir. H. 569'da vefat eden el-Hemezânî el-Câcânî'den önce yaşamıştır. "*Et-Temhîd fi 'ilmi et-tecvîd*" adlı eserinde bu nakilden sonra (كُلُّ مَنْ نَقَصَ تَحْقِيقَهُ نَقَصَ مَدَّهُ) şeklinde bir yorum da yaparak, okuyuş hızı arttıkça ölçünün küçülmesinin söz konusu olmadığını, ancak med süresinin azaldığını vurgulamayı gerekli görmüştür.⁷⁸

Hulv, Sa'dûn Azzâvî 'Uleyvî, Tikrit: Câmi'atu Tikrit/Kulliyetu el-Âdâb, Mecelletu "*Âdâb el-Ferâhîdî*", 25 (2016), s. 1-7).

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, thk: Süveyd, 2/1018.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 317; İbn Mihran, *el-Meddât*, s. 18.

⁷⁵ Adı Ebu'l-Hasen Ali b. Cafer es-Se'îdî er-Râzî el-Hazzâ'dır. Ebû Bekr en-Nakkaş, Ahmed eş-Şezâî ve el-Hasen el-Mutavvi'î gibi ünlü hocalardan okumuştur. Önce Irak'ta daha sonra Şiraz'da yaşamıştır. Faris diyarının hocası olarak ün yapmıştır. *İhtilâfu'l-kurra es-semâniyyeh* adında sekiz kıraate dair bir eseri, *Kitâbu't-tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyy ve Kitâbu ihtilafi'l-kurra fi'l-lâmi ve'r-râi* önemli eserleri arasındadır. H. 410 yılına kadar hayatta olduğu biliniyor. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 529; Ali b. Cafer es-Se'îdî, "Kitâbu ihtilafi'l-kurra fi'l-lâmi ve'r-râi", thk: Ganim Kaddûrî el-Hamed, Leeds/İngiltere: *Mecelletu'l-Hikme*, 8/241-253, 1996, s. 241-244; es-Se'îdî, "Kitâbu't-tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyy", thk: Ganim Kaddûrî el-Hamed, Bağdat: *Mecelletü'l-Mücemma 'i'l-'ilmî el-'Irâkî*, 36/2, 1985, s. 245).

⁷⁶ es-Se'îdî, *Kitâbu't-tenbîh*, s. 240.

⁷⁷ İbn Mihran, *el-Meddât*, s. 9.

⁷⁸ Ebu'l-Alâ' el-Hasen b. Ahmed el-Hemezânî el-'Attar, *Et-Temhîd fi 'ilmi et-tecvîd*, thk: Cemaluddin Muhammed Şeref, Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dâru es-Sahabe li't-Turâs, 2005, s. 277.

İbnü'l-Cezerî, el-Câcânî'den yaptığı bu nakilden sonra İmam es-Sehâvî'nin görüşüne yer verir ve meşhur *kasîde-i nûniyye*indeki⁷⁹ şu beyitini nakleder:

وَالْمَدُّ مِنْ قَبْلِ الْمُسَكَّنِ دُونَ مَا قَدَّ مَدًّا لِلْهَمْزَاتِ بِاسْتِيقَانٍ

Sehâvî'ye göre medd-i lâzım; hemzeli medlerdeki en üst ölçü olan tûl miktarının altında ve tevassutun üstünde bir ölçüde⁸⁰ uzatılmalıdır.⁸¹

Kasîde-i nûniyye'yi şerh eden İbnu Umî Kasim el-Murâdî⁸² (ö. 749/1348), "medd-i lâzımın ölçüsü medd-i tabii miktarı da hesaba dâhil edilerek iki elif olarak verilir" der.⁸³ El-Murâdî, Ca'berî'nin⁸⁴ (ö. 732/1332) "*El-Vâdiha fî tecvîdi'l-Fâtiha*" adındaki nazmını şerh ederken de aynı kanaati belirtmektedir.

Kasîde-i nûniyye'ye şerh yazan muasır kıraat ilmi araştırmacılarından Cemalüddin Muhammed Şeref de, Sehâvî'nin böylece cumhurdan ayrı olarak hemze sebebiyetini sükûn sebebiyetinden daha kuvvetli gösterdiğini ifade eder.⁸⁵

İbnu'n-Nâzım *Mukaddime* şerhinde el-Ehvâzî'nin⁸⁶ de (ö. 446/1055) Sehâvî ile aynı görüşte olduğunu kaydeder.⁸⁷

Üstaz Eymen Ruşdî, *Neşr* tahkikinde yukarıdaki beyti yorumlarken Ebu'l-Alâ' el-Hemezânî'nin de *Gayetu'l-İhtisar* adlı eserinde⁸⁸ Sehâvî'ye benzer bir yaklaşımda olduğunu

⁷⁹ Kasîdenin adı *Umdetü'l-mufîd ve uddetu'l-mecîd fî marifeti't-tecvîd*'dir. İlgili beyit 8. beyittir. (İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, thk: Eymen Ruşdî Süveyd, I. bs., İstanbul: Dâru'l-Gavsânî, 2018, 2/1018.)

⁸⁰ bk: İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 318; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 174; Molla Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, ss. 225-226.

⁸¹ İbnü'l-Cezerî bu ölçünün Asım'ın meddi (yani tevassut ve tûl arası) ile aynı olduğunu açıklar. bk: İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 174.

⁸² Adı Ebû Muhammed Bedruddin Hasen b. Kasim b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısırî'dir. Mısır'da dünyaya gelmiş Fas'ta yaşamıştır. Tefsir, Kıraat, Fıkıh ve Nahiv-Sarf ilimlerinde döneminde öne çıkan bir şahsiyettir. On ciltlik bir Kur'an tefsiri, *Şâtibiyye* şerhi ve *Elfiyyetu İbn Malik* şerhi eserleri arasında sayılabilir. H. 749'da vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 227-228).

⁸³ Bedruddin Hasan b. Kasim b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *el-Müfîd fî şerhi umdeti'l-mecîd fî'n-nazmi ve't-tecvîd*, thk. Cemal es-Seyyid er-Rifâî, Mısır: Mektebetü evlâdi's-şeyh li't-türâs, 2001, s. 83-83.

⁸⁴ Adı Burhânuddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî'dir. Meşhur Kıraat âlimi, muhaddis ve fakihdir. Kıraat ilminde İbnü'l-Hayr İbrâhîm b. Mahmûd el-Ezcî'den de icâzet aldı. Muhtelif ilim dallarında telif ettiği 150 kadar eseri olduğu zikredilir. Bunlar arasında *Kenzü'l-meânî fî şerhi hurzi'l-emânî*, *Cemîletü erbâbi'l-merâsid fî şerhi 'akuleti etrâbi'l-kasâid*, *Hulâsatü'l-ebhâs fî şerhi nehci'l-kırâati's-selâs*, *el-Meded fî marifeti'l-aded* adlı eserler sayılabilir. Ca'berî, 732/1332'de Beledülhalil'de vefat etmiştir. İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 21; M. Kemal Atik, "Ca'berî", *DİA*, 2011, VI, 527-528).

⁸⁵ Cemalüddin Muhammed Şeref, *Hedyü'l-Mecîd fî şerhi kasîdetey el-Hâkanî ve's-Sehâvî fî't-tecvîd* (thk.), Tanta: Dâru es-Sahabeti li et-türâs, ts., s. 38.

⁸⁶ Adı el-Hasen b. Ali b. İbrahim b. Yezdâd b. Hüzmüz el-Ehvâzî'dir. H. 362'de Ehvâz'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Döneminde en âlî senede sahip olarak kurranın üstazı sayılırdı ve aynı zamanda muhaddis oluşu da öne çıkardı. H. 391'de Şam'a gitmiş ve 446/1055 yılında vefat edene kadar orada ikamet etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 220-222).

⁸⁷ İbnü'n-Nâzım, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Bekir Şihâbüddîn, *el-Havâşi'l-müfthime fî şerhi'l-mukaddime*, Mısır: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, h. 1309, s. 36.

belirtir ve İbnü'l-Cezerî'nin beyitteki ifadeye bir ölçü tahsis etmesini (لم يظهر لي وجه تقييد) (الجزريّ لبيت السخاويّ بأنه "دون أعلى المراتب وفوق التوسط" والأولى ترك معناه على إطلاقه) diyerek sorgular.⁸⁹

Sehâvî, hocası İmam eş-Şâtibî'nin nazmına yaptığı şerhte medd-i arız'da işbâ' vechi gerekçesinde, sükûn-u lâzıma benzetildiğinden bahsederek de aslında onun kuvvetine ve lüzumuna vurgu yapmış olmaktadır.⁹⁰

es-Sehâvî'ye izafe edilen bu görüşün geriye doğru izlerini takip ettiğimizde karşımıza oldukça klâsik bir eser daha çıkar. Bu eser geride İbnu Mihran'ın *el-Meddât* adlı eserini tanıtırken bahsettiğimiz es-Se'îdî'nin *Kitâbu't-tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyy* adlı eseridir. Müellif Ebu'l-Hasen Ali es-Se'îdî bu eserinde Fâtiha suresiyle ilgili meseleleri izah ederken (الضَّالِّينَ) kelimesinde meddin vasat bir ölçüde yapılmasını ve bu ölçünün de (طَائِعِينَ)⁹¹ ve (خَائِفِينَ)⁹² gibi hemzeli medlerde olan ölçünün bir altında olması gerektiğini söyler.⁹³ Buradaki ifadesinde elif veya hareke cinsinden herhangi bir ölçü vermemektedir.

Sehâvî'den sonra Burhânuddin el-Ca'berî'nin de benzer görüşte olduğunu görüyoruz. Bizi bu kanaate sevkeden "*El-Vâdiha fî tecvîdi'l-Fâtiha*" adlı manzum eserindeki şu ifadesidir:

"وضاعف لمدّ الهاوي للساكين بل لعارضة أقصر أو فوسيط أو امدد

Ca'berî'nin (ضاعف) lafzı ile ne kastettiğini bu nazmı şerheden İbnu Umri Kasim el-Murâdî şu şekilde yorumlamaktadır:⁹⁴

"ومعنى (ضاعف) أي: زد عليه مثله، فيصير المد مقدار ألفين لجميع القراء، وهو دون ما يُمدُّ للهمز، فإن أطول مراتب المد للهمز مقدار ثلاث ألفات.."

Bu nakil bize Ca'berî ve Murâdî'nin medd-i lâzıma iki eliflik bir ölçü takdir ettiğini göstermektedir.

⁸⁸ Ebu'l-'Alâ' el-Hemezânî el-'Attar, *Gayetu'l-İhtisar fî kırâati'l-aşerati eimmeti'l-emsar*, thk: Eşraf Muhammed Fuad Talat, I. bs., Cidde: el-Cemaatu'l-hayriyye li tahfîzi el-Kur'ani'l-Kerim, 1994, I/259.

⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, thk: Süveyd, 2/1018.

⁹⁰ es-Sehâvî, *Fethu'l-vasîd*, II, 278-280.

⁹¹ Fussilet, 41/11.

⁹² Bakara, 2/114.

⁹³ es-Se'îdî, *Kitâbu't-tenbîh*, s. 265.

⁹⁴ Bedruddin Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *Şerhu'l-vâdiha fî tecvîdi'l-Fâtiha*, Riyad: Mektebetu Câmiatu Melik Suûd, Nr: 6626, 1346/4, vr. 6a.

Yine klâsik kaynaklardan sayılan *el-Mûdih fi't-tecvîd* adlı eserde Abdulvehhâb el-Kurtubî⁹⁵ (ö. 461/1068), es-Sehâvî'den yaklaşık iki asır önce medd-i lâzım ve medd-i muttasıl sebeplerinin aynı kuvvette değerlendirilmesi gerektiğini ve kurranın ekserisinin de bu yaklaşımda olduğunu söyler. Bu görüş, İbnü'l-Cezerî'nin *Temhûd*'de Dâni ve ekseriyetin tercihi dediği görüşle örtüşmektedir.

el-Kurtubî'nin ifadesi şöyledir: "Son dönemlerde bazıları (bu ifadeyle muhtemelen İbnu Mihrân, es-Se'îdî ve el-Ehvâzî gibi zevâta gönderme yaparak) (الضالين) ve benzerlerindeki meddin hemzeli medlerden daha az olması gerektiğini söylemektedirler. Hâlbuki cumhur-u kurra bu iki meddin mütesâvî olduğunu ifade ederler. Bu görüşe göre her iki meddin gerekçeleri arasında önemli bir fark yoktur. Birinde med, iki sakinin arasına girerek sakine güç katmış ve telâffuza imkân sağlamış, diğesinde de hemze gibi güçlü bir harften önce zayıf olan med harfine destek için araya girmesi gerekmiştir."⁹⁶ der.

Medd-i lâzım ölçüsünün kaynaklarda farklı ölçülerde verilmesinin bir nedeni de bazılarının medd-i tabi miktarını ölçüye dâhil edip etmediklerini belirtmemeleridir. Bu hususa dair *el-Minehu'l-fikriyye*'deki şu yorum dikkat çekmektedir: "Medd-i lâzıma tûl ölçüsü olarak iki elif takdir edenler bu ölçüye medd-i tabi miktarını dâhil etmemişlerdir. Medd-i tabinin bir eliflik ölçüsüyle birlikte düşünüldüğünde tûlun en alt sınırı olan üç elifin kastedildiği anlaşılacaktır"⁹⁷ der.

Farklılıklarda dikkat çeken bir husus da; medd-i lâzım için öngörülen mertebeye ölçü takdir edilirken, kaynakların bunu kendi tercih ettikleri ekole göre verdikleri görülmektedir. Örneğin İbnü'n-Nâzım şöyle der: "Edâ ehli sure başlarındaki huruf-u mukattaada oluşan medd-i lâzımları işbâ' yapmada ittifak etmişlerdir, diğer çeşitlerde ise ihtilâf ederler. Bir kısmı; medd-i lâzım çeşitleri arasında ayırım yapmaksızın iki elif ölçüsünde tûl yapmayı tercih ederler. *Mukaddime*'deki (وبالطول يمد)⁹⁸ ifadesiyle babasının da bu kanaatte olduğunu

⁹⁵ Adı Abdulvehhâb b. Muhammed b. Abdulvehhâb b. Abdulkuddûs el-Ensârî el-Kurtubî'dir. H. 403'te doğmuştur. Ebû Ali el-Ehvâzî (ö. 446/1055)'den okumuştur. Önemli eserlerinden biri *el-Miftah fi'l-kiraat* adlı eserdir 461/1068 senesinde Kurtuba'da vefat etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, I, 482).

⁹⁶ Abdulvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, I. bs., Ürdün: Dâr-u Ammar, 2000, s. 135-136.

⁹⁷ Molla Aliyyü'l-Karî, Ali b. Sultan Muhammed, *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi'l-mukaddimeti'l-cezeriyye*, thk. Üsame Atayâ, II. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-dirasâti'l-Kur'aniyye, 2012, s. 225.

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, s. 7.

belirtir. "bir elif miktarı uzatanlar, medd-i tabi ile birlikte iki elif olarak, iki elif miktarı uzatanlar da medd-i tabi ile birlikte üç elif uzatmış olurlar" der.⁹⁹

Özellikle ülkemizde takip edilen kaynaklardan *Umdetü'l-Hullân* müellifi Muhammed Emin Efendi¹⁰⁰ (ö. 1275/1858) son eseri *Zuhru'l-Erîb*'de bu ölçüyü fuveyka't-tevassut olarak vererek konuyu şöyle açıklamaktadır: "Medd-i lâzımda meddin iyice belli edilmesi gerekir, kasr edilmesi lahn-i celî olup tertîl erbabı tarafından asla onaylanmamıştır. Hangi mertebede med edileceği konusu ise *meslek* sahiplerinin *tarik* öncülerinden aldıkları usule göre farklılık gösterir. İtilâf¹⁰¹, Sûfî¹⁰² ve Ataullah¹⁰³ mesleklerinde takdir edilen ölçü dört eliftir. Mutkîn¹⁰⁴ mesleğinde ise iki buçuk eliftir"¹⁰⁵ dedikten sonra, bu ölçülerin kaynağına işaret ederek sözüne şöyle devam etmiştir: "Sükûn-u lâzımın bulunduğu bütün örneklerde geçerli bir kural olmak üzere şunu söylemek mümkündür. Muhakkik ve müdakkik bir ilim otoritesi olan İmam es-Sehâvî ile birlikte hareket eden birçok yetkin zevâtın görüşüne göre medd-i lâzımın mertebesi, muttasıldaki en üst mertebe olan tûlun bir altıdır. İtilâf, Sûfî ve Ataullah mesleklerinde tûl ölçüsü beş eliftir. Bu miktarın bir alt mertebesi fuveyka't-tevassuttur ve böylece medd-i lâzımın bu mesleklerdeki ölçüsü dört elif olmuş olur. Mutkîn mesleğinde ise;

⁹⁹ İbnü'n-Nâzım, *el-Havâşî'l-müfthime*, s. 36.

¹⁰⁰ Adı Muhammed Emin b. Abdullah b. Muhammed Salih'dir. Abdullah Efendizade künyesi ile meşhurdur. Muhammed Emin Efendi olarak da anılır. Kıraatleri babası Abdullah el-Eyyûbî'den (ö. 1252/1836) İtilâf mesleği ekolünden okuyarak h. 1227 de icazet aldı. Önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *Umdetü'l-hullân fî idâhi zübdeti'l-irfân* (Hamid b. Abdilfettah el-Paluvî'nin eseri *zübdetü'l-irfân* şerhi), *Bâbu'l-idgâmi'l-kebîr risalesi*, *Zuhru'l-erîb fî idâhi'l-cem'ı bi't-takrîb*. (Muhammed Emin Efendi, b. Abdullah b. Muhammed Salih (Abdullah Efendizade), *Umdetü'l-hullân fî idâhi zübdeti'l-irfân*, İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, h. 1287, s. 3, 527; bk: el-Mersafî, *Hidâyetü'l-karî*, ss. 713-714).

¹⁰¹ İtilâf mesleğinin öncüsü Yûsuf Efendizade (ö. 1167/1753)'dir. *el-İtilâf fî vüçûhi'l-İhtilâf* adlı eserinde, İstanbul tarikinin usulünü azîmet cihetiyle ele alarak tercihlerini beyan etmiş ve zamanla mesleği de bu eserinin adı ile tanınmıştır. Seb'a ve aşere tariklerinde mertebeyi ve erbaa meratibi, takribte ise sadece erbaa meratibi uygulamıştır (bk. Akdemir, Mustafa Atilla, "Medrasetül-ikrai fî Türkiyâ ve ehemmi simâtihâ ve şüyûhâ", *Buhûsu mülttekâ kibârî'l-kurrai'l-âlemi'l-İslâmî*, 4-6 Kasım 2013 Riyad-S.Arabistan: Câmi'atü'l-Melik Suud, Kursî Talimî'l-Kur'ani'l-Kerim ve İkraihî, 2013, s. 278-279).

¹⁰² Bu mesleğin öncüsü Kastamonu'lu Ahmed es-Sûfî Efendi'dir (ö. 1172/1758). İstanbul tariki uygulamasında ruhsat cihetini tercih etmiştir. Seb'a, aşere ve takrib tariklerinde erbaa meratibi esas almış, mertebeyi de uygulamıştır. (bk: Akdemir, *Medrasetül-ikra*, ss. 279-280).

¹⁰³ Bu mesleğin öncüsü Ataullah en-Necîb b. el-Huseyn Efendi (ö. 1209/1794)'dir. Mısır tariki uygulamasında ruhsat cihetini tercih etmiştir. Seb'a, aşere ve takrib tariklerinde mertebeyi ve erbaa meratibi uygulamıştır. (bk: Akdemir, *Medrasetül-ikra*, ss. 282-284).

¹⁰⁴ Bu mesleğin öncüsü Kettânîzade olarak bilinen Muhammed en-Na'imî Efendi (ö. 1169/1755)'dir. *Mütkmü'r-rivaye fî ulûmi'l-krâeti ve'd-diraye* adlı eserinde, Mısır tarikinin usulünü azîmet cihetiyle ele alarak beyan etmiş ve zamanla mesleği de bu eserinin adı ile tanınmıştır. Seb'a, aşere ve takrib tariklerinde med ekolü olarak mertebeyi esas almış ve erbaa meratibi de uygulamıştır. (bk. Akdemir, *Medrasetül-ikra*, s. 282).

¹⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *Zuhru'l-erîb fî idâhi'l-cem'ı bi't-takrîb*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi böl., nr.11, vr. 225b.

medd-i muttasıl gibi hemzeli bir medde en üst merteye üç elif olduğuna göre, medd-i lâzımdaki mertebesi de iki buçuk elif olur" der.¹⁰⁶

Dikkat çeken bir husus ta, Muhammed Emin Efendi'nin bu konuyu açıklarken İbnü'l-Cezerî'nin desteklediği cumhur tercihinden yani tûl ölçüsünden bahsetmemiş olmasıdır.

Muhammed Emin Efendi'nin Sehâvî'ye izafe ettiği bu tercihi; "dört elif ölçüsüne kasrın miktarı dâhil edilmemiştir, o da eklenirse beş elif olur." şeklinde yorumlamak hatıra gelse de bu ihtimal zayıf görülmektedir. Çünkü açıklamasında net olarak tûlun bir alt mertebesinin tercih edildiğini ifade etmektedir.

Bu tercihin, işbâ' teriminin yorumlanmasında da belirleyici olduğu merhum Mehmed Rüştü Âşikkutlu Efendi (ö. 1980)'nin¹⁰⁷ *Tayyibe Şerhinden* anlaşılmaktadır. Aşikkutlu Efendi:

"İşbâ', tevassut mertebesinin üzerinde, tûlden noksandır. Tevassut ise, işbâ' ile kasrın arasında bir mertebedir" der.¹⁰⁸

Yine üstamız, *Tayyibe*'nin medd konusundaki (إِنْ حَرْفٌ مَدِّ قَبْلَ هَمْزٍ طَوَّلًا)¹⁰⁹ kısmını açıklarken, tûl miktarının karşılığını beş elif olarak belirtir¹¹⁰ ve işbâ''dan ayırır.

Bu ölçüleri verdikten sonra medd-i lâzım bahsinde İbnü'l-Cezerî'nin bu konuda aktardığı görüşlere atıf yaparak, "medd-i lâzımda durum medd-i muttasıldaki tefâvüt (farklı ölçülerin alınması) gibidir, iki buçuk eliften dört elife kadar meddedilir, der.¹¹¹

Görüldüğü gibi Âşikkutlu Efendi, işbâ' ölçüsünü fuveyka't-tevassut mertebesi için kullanır ve dört elif ile takdir edildiğini ifade eder.

Med bahsinde işbâ' ve tûl terimleri cumhur teamülündeki yaygın kullanım itibarıyla aynı mertebeyi göstermekte ve altı hareke ile ölçülendirildiği bilinmektedir. Medd-i lâzım ölçüsünde cumhur görüşünü aktarıırken kaynaklarıyla ifade edilen bu kullanımı ayrıca tecvid ve kıraat ıstılahlarını da açıklayan bazı kaynaklardan da teyit etmek yerinde olacaktır.

¹⁰⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zuhru'l-erîb*'den önce yazdığı *Umdetü'l-hullân* adlı eserinde ise Mutkîn mesleğine göre medd-i lâzım mertebesini iki elif olarak vermektedir. (Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, s. 17).

¹⁰⁷ 1901 yılında Of ilçesinin Uğurlu (Çifaruksa) kasabasında doğdu. İstanbul'a giderek Hafız Ahmed Şükrü ve yeğeni Hafız İsmail Hakkı Bayrî'den aşere ve takrib, Varnalızade Hafız Ahmed Hamdi'den de İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr*'ini okudu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Ankara ve İstanbul'da açılan hizmet içi eğitim kurslarında 1974-1979 yılları arasında bütün rivayet ve tarikleriyle aşere okuttu. Sahasında pek çok öğrenci yetiştiren Aşikkutlu'nun kıraat konusunda *Aşere Kaideleri*, *Takrîb Kaideleri*, *Tayyibe Tercümesi* ve *Tayyibe Şerhi* adlı henüz basılmamış dört eseri vardır. 1980 yılında vefat etti. (Emin Aşikkutlu, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asikkutlu-mehmet-rustu>, et.02.03.2018)

¹⁰⁸ Mehmed Rüştü Aşikkutlu, *Tayyibe Şerhi*, I-II (Basılmamış), I, 138.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr*, s.16.

¹¹⁰ Aşikkutlu, *Tayyibe Şerhi*, I, 134.

¹¹¹ Aşikkutlu, *Tayyibe Şerhi*, I, 145.

Aliyyü'l-Karî'nin *el-Minehu'l-fikriyye*'sinde: "Cumhura göre işbâ' ölçüsü üç elif olarak (altı hareke) takdir edilmiştir."¹¹²

İbnu'l-Kasîh'in *Siracu'l-Karî*'sinde: "Meddin işbâ' edilmesinden kastedilen tûl yapılmasıdır."¹¹³

Ali ed-Dabbâ'ın, *el-İdâe*'sinde: "İşbâ', medd-i tabi miktarının üzerine iki elif daha ilâve ederek üç elif yani altı hareke süresinde sesin uzatılmasını ifade eden ıstılahtır"¹¹⁴ derler.

SONUÇ:

Netice olarak anlaşılmaktadır ki, medd-i lâzımın ölçülendirilmesinde iki elif ile beş elif arasında değişen farklı tercihler söz konusu olmuştur.

Bu durumun oluşmasına etki eden âmillerden görebildiklerimiz şunlardır:

1. Med harfinden sonra gelen sükûn-u lâzımın med ilâvesine ihtiyaç hissettirmesi ve bu gerekçenin hemze etkisine kıyasla kuvvetinin tahkik ehli arasında ihtilâf konusu olmasıdır. Neticede; Sükûn-u lâzımı daha etkili görenler, hemzeyi daha etkili görenler ve her ikisini de aynı derece de kabul edenler şeklinde üç yaklaşım oluşmuştur.

2. Bu farklı görüş sahipleri, ölçülendirmede tercih ettikleri ekole göre takdirde buldukları anlaşılmaktadır. Tûl miktarını üç elifle veya beş elifle ölçülendirmeyi uygun bulan her kesim, medd-i lâzıma ona göre bir ölçü takdir etmiştir. Üstaz Eymen Ruşdî Süveyd'in en son İstanbul Sempozyumu'nda vurguladığı gibi; kaynakların naklettiği ölçülerin doğru karşılığını anlayabilmek için önce kaynağın med ölçülendirmedeki ekolünü ve kullandığı ıstılah ile neyi kastettiğini araştırmak gerekmektedir.

3. Ölçü takdirinde bulunanların bir kısmı verdikleri ölçü hesabına aslî meddi dâhil ederken bir kısmının da dâhil etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum haliyle farklı bir tablo ortaya çıkaracaktır.

4. Bir diğer âmil ise; Bazı zevâtın ölçülendirmede tahkik ve hadir okumalarını nazar-ı îtibâra alarak verdiği ölçülerde kendilerine göre bir kademe uyguladıkları anlaşılmaktadır. Bu durum bazılarınca farklı ölçülere cevaz olarak algılanırken, bir kesimde de "okuyuş

¹¹² Molla Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, s. 229.

¹¹³ Ebu'l-Beka Ali b. Osman b. Muhammed b. el-Kasîh, *Siracu'l-karî el-mübtedî ve tizkâru'l-mukrî el-müntehâ şerhu's-Şâtıbiyye, ve bizeylihi muhtasar bulûgu'l-ümmiyyeti şerhu's-şeyh Ali Muhammed ed-Dabbâ' alâ tahrîri mesâilî's-Şâtıbiyyeti li's-şeyh Hasen Halef el-Huseynî, ve bi'l-hâmişi Gaysü'n-nef'ı fi'l-kıraâtî's-seb'ı li veliyyillah Seyyidî Ali en-Nûrî es-Safakusî*, III. bs., Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhû, 1954, s. 60.

¹¹⁴ Ali Muhammed ed-Dabbâ', *el-İdâe fi beyâni usulî'l-kırâe*, nşr. Abdülhamid Ahmed Hanefî, Mısır, ty., s. 27.

hızına göre ölçülerin değişebileceği" algısı oluşturmuştur. Hâlbuki yaygın kanaate göre, ölçü aynen kalmakta fakat hıza bağlı olarak med süresi değişkenlik göstermektedir.

Ülkemizde tecvid ve kıraat eğitim-öğretiminde takip edilen bazı kaynakları ve ilgili meslek kürraselerini incelediğimizde, (Mutkîn Mesleğini hariç tutarsak) hemzeli medlerin tûl ashâbına göre beş elifle, medd-i lâzımın ise bütün kurraya göre meratib-i erbaada dört elifle, mertebetynde ise üç elifle ölçülendirildiğini görmekteyiz.¹¹⁵ Böylece medd-i lâzım mertebetynde tevassut, meratib-i erbaada ise fuveyka't-tevassut seviyesine düşürülmüş olmaktadır. Edâ ehli hocalarımızın da öteden beri uygulamaları bu yönde olduğundan, Kur'an Okuma ve Tecvid dersleri kaynak kitaplarında ve ilgili müfredatta da bu şekilde yer almaktadır.

Ülkemiz dışında ise, gerek kurumlardaki Tecvid ve Kıraat eğitim-öğretiminde ve gerekse edâ ehli arasındaki yaygın uygulamada medd-i lâzımın en üst mertebe olan tûl ile (altı hareke) ölçülendirildiği ve bunun Dânî ve İbnü'l-Cezerî ile birlikte cumhur görüşüne mutabık olduğunu söylemek mümkündür. Bu tercih Asım'ın hemzeli medlerdeki ölçüsünün üstünde olması yönüyle de bu usul açısından kuvvet sıralamasına münâfî bir durum göstermemektedir.

Bazı icâzet senetlerine baktığımızda Arap coğrafyasından bir kısım zevâtın Osmanlı'nın son dönem kıraat âlimlerinden okuduklarını görüyoruz. Merakı mûcip bir husus ta şudur: Bu zevât acaba hocalarından bu konuyla alâkalı olarak aldıkları ölçüleri kendi öğrencilerine de aynen aktarmışlar mıdır, yoksa bölgedeki yaygın tercihe mi tâbi olmuşlardır?.

Görüldüğü gibi, fer'î medlerde kurranın mertebeleri rivayet onayıyla tanzim ve tertip edilirken, medd-i lâzım gibi kuvvetli bir meddin ölçülendirmesinde içtihatlar devreye girmiş ve farklı uygulamaları netice vermiştir.

KAYNAKÇA:

¹¹⁵ Bu çalışmadaki tablolarda açıklandığı gibi, dört eliflik bu ölçü hareke sisteminde beş harekeye tekabül etmektedir.

'ÂNÎ, Hamid Şakir eş-Şekakî, *İm'ânu'n-nazar fî menâhici'l-kurrai'l-aşr ve ruvâtuhum ve turukuhum fi'l-meddi ve'l-kasr*, www.alukah.net (et. 23.02.2018).

AKDEMİR, Mustafa Atilla, "Medrasetül-ikrai fî Türkiyâ ve ehemmi simâtiâ ve şüyûhâ", *Buhûsu mültekâ kibâri'l-kurrai'l-âlemi'l-İslâmî*, 4-6 Kasım 2013 Riyad-S.Arabistan: Câmi'atü'l-Melik Suud, Kursî Talimi'l-Kur'ani'l-Kerim ve İkraihî, 2013.

AŞIKKUTLU, Emin, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asikkutlu-mehmet-rustu> (et.02.03.2018).

AŞIKKUTLU, Mehmed Rüştü, *Tayyibe Şerhi*, I-II (Basılmamış).

BENNÂ, Ahmed b. Muhammed, *İthâf-ü fudalâi'l-beşer bi'l-kiraâti'l-erba'ati 'aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmail, I-II, Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1407/1987.

CÂRALLAH, Abdullah b. Muhammed b. Süleyman, *el-Allâme İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî sîratuhû ve cuhûduhû fî İlmi'l-kiraât*, I. bs., Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 2009.

DABBÂ', Ali Muhammed, *el-İdâe fî beyâni usuli'l-kirâe*, nşr. Abdülhamid Ahmed Hanefî, Mısır, ty.

....., *Şerhu's-şâtıbiyyeti el-müsemmâ irşâdi'l-mürîd ilâ maksûdi'l-kasîd*, Kahire: Mektebetü ve matbaatü Muhammed Ali Subeyh ve evlâduhû, ty.

DÂNÎ, Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd, *Kitâbu't-tahdîd fi'l-itkan ve et-tesdîd fî san'ati et-tecvîd*, thk: Ahmed Adbüttevâb el-Feyyûmî, I. bs., Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993.

....., *Câmi'u'l-beyân fi'l-kiraat es-seb'ı*, Kulliyetu ed-Dirâsâti'l-'Ulyâ ve el-Bahsi'l-'İlmî, I. bs., BAE: Câmiatu eş-Şârika, 2007.

HEMEZÂNÎ, Ebu'l-'Alâ' el-Hasen b. Ahmed el-'Attar, *Et-Temhîd fî 'ilmi et-tecvîd*, thk: Cemaluddin Muhammed Şeref, Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dâru es-Sahabe li't-Turâs, 2005.

....., *Gayetu'l-İhtisar fî kiraâti'l-aşerati eimmeti'l-emsar*, thk: Eşraf Muhammed Fuad Talat, I. bs., Cidde: el-Cemaatu'l-hayriyye li tahfîzı el-Kur'ani'l-Kerim, 1994.

İBN el-BÂZİŞ, Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbu'l-iknâ' fi'l-kiraâti's-seb'i*, I-II, thk. Abdülmecîd Katâmiş, Şam: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.

İBN el-CEZERÎ, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Gayetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurra'*, I-II, nşr. G.Bergstraesser, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1980.

....., *et-Temhîd fî 'ilmi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1986.

....., *el-Mukaddime fîmâ yecibu alâ kari'l-Kur'an-i en ya'lemeh*, thk. Eymen Ruşdî Suveyd, Cidde: Dâru nûri el-mektebât, 2003.

....., *en-Neşr fi'l-kiraâti'l-'aşr*, I-II, Beyrut: Dâru'l-kütüb el-'ilmiyye, ty.

-, *en-Neşr*, thk: Eymen Ruşdî Süveyd, I. bs., İstanbul: Dâru'l-Gavsânî, 2018.
-, *Tayyibetu'n-neşri fi'l-kıraâtî'l-aşr*, thk. Muhammed Temîm Mustafa ez-Zu'bî, Kahire: Mektebetü'l-mevrid, 2012.
- İBN GAZÎ**, Zekiyuddin Mansur b. İsa, *Tuhfetü't-talibîn fi tecvîdi kitabi Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, I. bs., Ürdün: Dâru Ammar, 2008.
- İBN el-KASIH**, Ebu'l-Beka Ali b. Osman b. Muhammed, *Siracu'l-karî el-mübtedâ ve tizkâru'l-mukrî el-müntehâ şerhu's-Şâtibiyye, ve bizelyihî muhtasar bulûgu'l-ümniyyeti şerhu's-şeyh Ali Muhammed ed-Dabbâ' alâ tahrîri mesâilî's-Şâtibiyyeti li's-şeyh Hasen Halef el-Huseynî, ve bi'l-hâmişi Gaysü'n-nef'ı fi'l-kıraâtî's-seb'ı li veliyyillah Seyyidî Ali en-Nûrî es-Safakusî*, III. bs., Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhû, 1954.
- İBN MİHRAN**, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Mihran el-Esbehânî, *el-Mebcut fi'l-kıraati'l-aşr*, thk: Subey' Hamza Hâkimî, Dimeşk: Matbû'ât Mecma'ı el-Lugati el-Arabiyye, ts.
-, *el-Meddât fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, thk: Huseyn Halef Salih el-Hulv, Sa'dûn Azzâvî 'Uleyvî, Tikrit: Câmî'atu Tikrit/Kulliyetu el-Âdâb, Mecelletu "Âdâb el-Ferâhîdî", 25 (2016).
- İBN en-NÂZİM**, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Bekir Şihâbüddîn, *Şerhu tayyibeti'n-neşr fi'l-kıraâtî'l-aşr*, Mısır: el-İdaratü'l-âmme li'l-Me'âhidi'l-Ezheriyye, 1977.
-, *el-Havâşi'l-müfihime fi şerhi'l-mukaddime*, Mısır: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, H. 1309.
- İBN et-TAHHÂN**, Abdulaziz b. Ali es-Sümmâtî el-İşbilî, *Murşidu'l-karî ilâ tahkîki me'âlimi el-makarî*, thk: Hatim Salih ed-Damin, BAE: Mektebetu es-Sahabe, 2007.
-, *el-İnbâ fi usûli'l-edâ*, thk: Hatim Salih ed-Damin, BAE: Mektebetu es-Sahabe, 2007.
- İNALCIK**, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- KAYSÎ**, Mekkî b. Ebî Talib, *Temkînü'l-meddi fi âtâ ve âmene ve âdeme ve şibihî*, thk: Ahmed Hasen Ferhat, I. bs., Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984.
-, *Kitâbu'l-keşfi 'an vucûhi'l-kıraati's-seb'ı ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, thk: Muhyiddin Ramadan, Dimeşk: Matbûât Mecma'ı el-Lugati'l-Arabiyye, 1974.
- KURTUBÎ**, Abdulvehhâb b. Muhammed, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, Ürdün: Dâr-u Ammar, I. bs., 2000.
- KURTUBÎ**, Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Ensârî, *Tertîbu'l-edâi ve beyânü'l-cem'ı fi'l-ikra'*, thk: Abdullah b. Muhammed Ekîk, I. bs., Ribat-FAS: Dâru'l-emân, 2013.
- MERSAFÎ**, Abdülfettah es-Seyyid Acemî, *Hidâyetü'l-karî ilâ tecvîdi kelâmi'l-Bârî*, I. bs., Mısır: Dâru'n-nasr, 1982.

MOLLA ALİYYÜ'L-KARÎ, Ali b. Sultan Muhammed, *el-Minehu'l-fikriyye fî şerhi'l-mukaddimeti'l-cezeriyye*, thk. Üsame Atayâ, II. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'aniyye, 2012.

MUHAMMED EMİN EFENDİ, b. Abdullah b. Muhammed Salih (Abdullah Efendizade), *Umdetü'l-hullân fî idâhi zübdeti'l-irfân*, İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, h. 1287.

....., *Zuhru'l-erîb fî idâhi'l-cem'ı bi't-takrîb*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi böl., nr.11, vr. 225b.

MURADÎ, Bedruddin Hasan b. Kasım b. Abdillan b. Ali, *el-Müfîd fî şerhi umdeti'l-mecîd fî'n-nazmi ve't-tecvîd*, thk. Cemal es-Seyyid er-Rifâî, Mısır: Mektebetü evlâdi's-şeyh li't-türâs, 2001.

....., *Şerhu'l-vâdiha fî tecvîdi'l-Fâtiha*, Riyad: Mektebetu Câmiatu Melik Suûd, Nr: 6626, 1346/4.

MÜS'ADÎ, Ömer b. İbrahim b. Ali, *el-Fevâidü'l-müs'adiyye fî halli'l-mukaddimeti el-cezeriyye*, thk. Cemal es-Seyyid Rifâî, Mısır: Mektebetü evladi's-şeyh li't-türâs, 2005.

NASR, Muhammed Mekkî, *Nihâyetü'l-kaoli'l-müfîd fî ilmi't-tecvîd*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1349/1930.

SABRA, Ali b. Ahmed, *'Ikdu'l-ferîd fî fenni't-tecvîd*, thk: Şaban Muhammed İsmail, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li et-Türas, ts.

SE'İDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Cafer, "Kitâbu't-tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiyyi", thk. Ganim Kaddûrî el-Hamed, Bağdat: *Mecelletü'l-Mücemma'ı'l-ilmî el-'Irâkî*, 36/2, 1985.

....., "Kitâbu ihtilafi'l-kurra fi'l-lâmi ve'r-râi", thk: Ganim Kaddûrî el-Hamed, Leeds/İngiltere, *Mecelletu'l-Hikme*, 8/241-253, 1996.

SEMENNÛDÎ, İbrahim b. Ali, *Leâli'l-beyân fî tecvîdi'l-Kur'an*, Bâbu meratibi'l-mudûd, Kahire: el-Matbaatü'l-Fârukiyye el-hadîse, ty.

SÜVEYD, Eymen Rüşdî, "el-İhtilâfât fî tatbîkî evcûhi'l-kıraât", II. *Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2017 İstanbul: T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.

....., *et-Tecvîdü'l-musavvar*, Şam: Mektebetü b. el-Cezerî, 2011.

ŞÂTİBÎ, el-Kasım b. Fîrruh b. halef b. Ahmed, *Metnü's-şâtibiyyeti el-müsemma hırzi'l-emânî ve vecihi't-tehânî fi'l-kıraâti's-seb'ı*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî, V. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2010.

ŞEREF, Cemalüddin Muhammed, *Hedyü'l-Mecîd fî şerhi kasîdetey el-Hakânî ve's-Sehavî fi't-tecvîd* (th.), Tanta: Dâru es-Sahabeti li et-türas, ty.

TAŞKÖPRÜZADE, İsamüddîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-cezeriyye*, thk. Muhammed Sîdî Muhammed Emîn eş-Şenkîti, el-

Medînetü'l-Münevvere: Mucemme'u'l-Melik Fahd li Tıba'ati'l-Mushafi eş-Şerîf, 2001.

ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Marifetu kurrai'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Şuayb el-Arnaût, Salih Mehdî Abbas, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988.

<http://www.sozkimin.com/a/1376-timurlenk-kimdir-sozleri-ve-hayati.html> (et. 05.08.2018).